י. ל. שניאורסון ("סבא")

הוי חברון, חברון!

הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן

יהודה לייב שניאורסון (סבא)

הוי חברון, חברון!

(פרקי זכרונות)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת „יאיר" ע"ש אברהם שטרן

תל־אביב — שבט תש"ם

רשמה **רחל ענבר**

ערך **שבתאי בן־דב**

הביא לדפוס **אנשל שפילמן**

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל 1980

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס סינואני ברוך

יהודה לייב שניאורסון („סבא״)

הוי חברון, חברון!

(פרקי זכרונות)

התוכן

י. ל. שניאורסון („סבא") — ישראל אלדד 7

בפתח הזכרונות 10

שלשלת היוחסין 12

ילדות בחברון 14

טבריה 27

חברון — ימי הנעורים 38

מלחמת העולם הראשונה 54

הכיבוש הבריטי והטבח בחברון בתרפ"ט 64

הפסקת־ביניים בונצואלה 72

ברית הצה"ר ורצח ארלוזורוב 75

מאורעות תרצ"ו—תרצ"ט 96

מסעות פולניה 107

לוחמי חרות ישראל (לח"י) 119

17999

יהודה לייב שניאורסון („סבא")

חסיד היה ולא שוטה, חייל היה ולא צייתן עיוור, בארץ נולד ולא „צבר" מתנכר בקוציו ליהודי גלויות, בן „היישוב הישן" היה ועלה בכל החומות לדחוק את הקץ, „סבא" כונה ובייש צעירים ברוח המרדנות.

אימתי החלו אצלנו לכנותו „סבא" — אינני יודע. כבר הכרתיו כ„סבא". ולא אתפלא אם מישהו יספר לי שהוא עצמו נטל לעצמו כינוי זה, והעד — ספור חייו זה. בחסידות רבים, כידוע, „הנכדים", לתנועת השחרור הלאומית בימינו הרבה אבות. שמא כדאי שגם „סבא" יהיה לה. כוונתי לריתוק השרשרת בניגוד לניתוקה. הציונות ביקשה להיות בכל פותחת מאפס, בא „סבא" לאמר לנו ראו: אני „ישן" ואני „חדש" וללא משברים ומהפכות. בקראך בסיפור חיים זה של יליד חברון העתיקה, וצמח טבריה העתיקה וחניך ירושלים העתיקה וחבר בכל התנועות הלאומיות הלוחמות של מכסימאליסטים, ברית בריונים, אצ"ל ולח"י, בלי „עזיבת בית", בלי „טריקות דלת", בלי לבטים וחיבוטים, אתה מתחיל לקרוא קצת אחרת בתולדות הציונות ובתולדות היישוב בארץ, כמו בלי קפיצות הגורמות לא פעם לריסוק אברים ולשברון לבב. אולי זה מקור הכינוי „סבא".

ומבחינה עוד אחת: „הישיבה", הוא מ„בחורי הישיבה" — כפי שכינה מורו ומכובדו אבא אחימאיר את אסירי הציונות המהפכנית הקבועים, כעין מינוי על כליאה. ואין האנגלים זקוקים לעיקוב או לעדות. אחרי שקורה להם משהו, ולעיתים קרובות גם לפני שקורה,

כמו אבטומטית באים ליהודה לייב שניאורסון. והנה אין הוא מרבה לספר על כך, כאילו דבר פשוט הוא ומובן מאליו. אלא אם כן יש משהו מיוחד שמן הראוי לדווח עליו, כגון פגישותיו עם עבדול מג'יד שהודה וחזר, ושוב הודה ברצח ארלוזורוב, או כדי לאפיין משהו בחיי הארץ, בדרכי השלטון, המשטרה, בדמויות. הוא אוהב את האופייני, את הפרט המאופיין, והספר בעיקרו הוא ספר איפיון. מעין שורה של מעשיות, אפיזודות שעיקרן למסור דבר מיוחד, פרט שממנו אתה למד את הכלל. אתה, הקורא. הוא עצמו אינו מרבה בהכללות, לא לטובה, לא לרעה. הוא מעיד על מאורע, על אימרה קונקרטית, אם כעדות עצמית, אם כעד מפי עד. וה„נפלא מיניה" נובעת מעצמה. הוא אינו מתווכח עם יריבים, ורבים הם ושנואים הם. הוא רק מספר בהם מעשה זה וזה, דיבור זה וזה, מה יש פה להתווכח, האם לא ברור? כשם שברורה המטרה — גאולת ישראל שלמה, וברורה הדרך: מלחמה ללא פשרות, כן ברור שכל הסוטה משני אלה, אם עקרונית, אם טאקטית, אם לזמן ארוך, אם זמנית, ממילא פסול הוא, וכשם שיש כשר למהדרין, כן יש פסול ואף טמא למהדרין.

נדירים היו בתנועה הלאומית ובמחתרת בעלי רקע שכזה, ייחוד שכזה. חברוניותו, היפצעותו בלכתו בעקשנות לתפילה לכותל בימי סכנת נפשות, כמעט שרציתי לאמר שניאורסוניותו (כמה „שניאורסונים", גזעיים, היו אצלנו?), דרכו בדיבורו העממי, העסיסי, המוחשי — כל עניין מתמחש בסיפור, בדמות, באפיזודה — ובגלגולי התנועה על זרמיה השונים, השתייכותו תמיד לאגף הקיצוני והברור ביותר כדבר מובן מאליו: כל אלה הקנו לו את מקומו המיוחד „במשפחה הלוחמת". על המדיניות האנגלית „ידענו" כולנו, על „הבעיה" הערבית „ידענו" ודיברנו כולנו. אך הוא דיבר על האנגלי, הפקיד, השוטר, המוחשי, על הטורקי, הערבי המוחשי. רק מי שאינו מכיר את האנגלי או את הערבי המוחשי הזה — הוזה הזיות. הוא הכירם, כשם שהכיר את יחודיו, לטוב ולרע, בלי הפשטה ומושגים מלאכותיים. וכשיהודה לייב פוגש אותך ושואל אותך בטון התוסס, הזועק־כמעט, „קראת?", אין

הכוונה דווקא לידיעה רועשת שבכותרות, כי אם דווקא לאיזו יצירה ספרותית חדשה, ולפעמים גם קלאסית (כמה אהב לקרוא !), הממחישה רעיון בדמות או מבטאת יחס חיובי או שלילי לעם ישראל או לארץ ישראל, לגאולת ישראל, לירושלים.

לא מעטים הם ספרי עדויות בימינו, של ימינו. אך כשם שמעטות היו דמויות הגשר הזה בין ישן וחדש, בין חסידות והתנגדות לוחמת, כן דומני מעטות הן, ואולי לא בנמצא כלל, עדויות מסוג זה, ספר מסוג זה, הממחיש לפניך חיי יום־יום של יהודי חברוני, טברייני, על צרותיו, על חכמתו, שנינותו, על יופיו, על בטחונו. הווי זה, יהודי ולא יהודי, מימי השלטון הטורקי בארץ, לא זכה עד כה לתיאור כזה, כמו מלמטה, מהשוק ממש. וזאת כמובן כתוספת, ליתר דיוק כהקדמה, לפרק „והבריטי אז בארץ". וגם כאן, לא תמונה כוללת, כי אם תמונות מלמטה, לפעמים פשוטו כמשמעו מבית הסוהר. ובנוסף לכך: על המתחולל בפולין בשנות השלושים, על סף המלחמה וחסוף שם בעיירות ישראל — האווירה, הנכונות והיאוש, באין דרך פתוחה, ורק הלבבות היהודיים פתוחים.

באלה מתברך ספר זה. בעין רואה זאת, לב אוהב (גם שונא) זה, הצטיין המחבר. בכך ייחודו. וזו המצבה לדמות יקרה זו אשר „סבא" שמה.

ישראל אלדד

בפתח הזכרונות

הסינים הקדמונים הגדירו את האמת כדבר שניתן רק לשער אותו, ואילו אנו, שירשנו הרבה ירושות מכוערות מן האנגלים, ירשנו מהם גם ירושה מכוערת זו. המנוגדת לרוח היהדות, שנשבעים בשם אלהים „להגיד את האמת, את כל האמת, ורק את האמת". אולם, העיר כבר ויקטור הוגו בשעתו, שיש לאנגלים תואר „הנכבד ביותר" ותואר „הנכבד באמת" — ו„הנכבד ביותר" אצלם הוא לאין שיעור נעלה ומכובד יותר מן „הנכבד באמת". אני בזכרונותי אסתפק אפוא בסיפור האמת המשוערת, ואת כל האמת אניח למי **שהוא** אמת ותורתו אמת, אשר לפי מסורתנו שלנו, אמנם רק הוא יכול להכילה.

במסגרת זו, אספר דברים רבים שקרו בחיי — אבל רק בחיים הציבוריים. לא אספר דברים אינטימיים, כי באלה אין עניין כי אם לאדם בעצמו.

מחריד הדבר, שמיד לאחר כל מאורע גדול בהיסטוריה נמצא מי שבא ונוהג בו כמגלה־ערווה. כך היה אחר המבול, כשחם גילה את ערוותו של נח, וכך היה בימי המרגלים, אחרי יציאת מצרים, בדרך לכיבוש הארץ. כך גם־כן, אחרי שמואל הנביא בא הנביא נתן, ואחרי דויד — לנוכח אפשרות המלכתו של אדוניהו — בא **הפשרן** שלמה: אחרי שיואב בן צרויה מילא את הארץ זהב באו

בניהו בן יהוידע, השוטר, ואדונירם אשר על המס.

וגם היום, כאשר זכינו לשחרור החלק החשוב של ארץ־ישראל, באו מיד אנשי־הערווה והחלו לגלות את ערוות הארץ וערוות העם. אני אפנה לי אפוא מהם, ואחל את סיפורי בראשית עלייתם של אבותי, כשבאו כאוהבי ארץ־ישראל אמיתיים, בלי תביעות וטענות, בלי שיכונים ובלי חישובים של טובות־הנאה.

המחבר

שלשלת היוחסין

מקור משפחתנו הוא האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלאדי, בעל ה„תניא". הוא היה תלמידו המובהק של „המגיד הגדול" ממזריץ', דור שביעי למהר"ל מפראג ודור עשירי לדון יצחק אברבנאל, מזרע מלכות בית דויד. בנו היה ר' דב־בער, הקרוי האדמו"ר האמצעי; ובתו של ר' דב־בער, מנוחה־רחל, עם בעלה יעקב־יוסף ועם בניה ובנותיה, באה מרוסיה כדי להשתקע בחברון, על אף התנגדות ההורים.

מנוחה־רחל עלתה לארץ בשנת ת"ר לערך, והיא צעירה אז לימים, אך מיד נתאלמנה ונשארה עם ילדיה יתומים. למעשה, היא היא שייסדה את הישוב היהודי האשכנזי בחברון, כי העולים החסידים האחרים התישבו בדרך־כלל בטבריה או בצפת. כיום, למראה השיכונים הנהדרים שמקבלים העולים, קשה להעלות בדמיון את החדרון שבו גרה סבתא מנוחה־רחל זו, אשר באה מבית־מלכות — ובאמת, קשה גם למצוא כיום דוגמה למין חדרון שכזה.

לסבתא מנוחה־רחל היו ארבעה בנים ושלוש בנות. הבת הבכורה היתה סטערנע־רייזע, והבכור בין הבנים היה ר' יהודה־לייב, ושניהם היו לי לסבתא ולסב. הא כיצד? סטערנע־רייזע נישאה לר' שלום קזרנובסקי; בנם, ר' אברהם־זלמן, הסב את שם משפחתו לשניאורסון ונשא

את בת־דודו, אסתר־שיינע־שפרה, בתו של ר׳ יהודה־לייב הנ״ל; ואילו בנם, ר׳ חיים־שלמה, הוא היה אבי.

אמי, ציפורה, היתה בתם של ר׳ מרדכי לידר מטבו־יה ואשתו רחל־צביה. רחל־צביה היתה גם אחותו של האדמו״ר הראשון לבית סלונים, ר׳ אברהמ׳לע מסלונים, בעל הספר ,,יסוד העבודה״, ובאופן כזה שייך אני לחסידות חב״ד מצד אחד ולחסידות סלונים מצד שני. אציין גם־כן, כי מצד אמי מתקשר אני לצאצאי העליה של ר׳ וועלוועלע מטשנסטוחוב, אחד מ,,חברה קדישא״ ותלמידו של ,,המגיד הגדול״, אשר עלה לטבריה עם גדולי החסידות, ר׳ מענדעלע מויטבסק ור׳ אברהם קליסבר. מלבד זאת, ר׳ אברהמלע מסלונים היה תלמידו של ר׳ משה מקוברין. ר׳ משה מקוברין היה תלמידו של הלכביצ׳אי, והלכביצ׳אי היה תלמידו של ר׳ שלמה מקרלין — אף הוא אחד מן ה,,חברה קדישא״ ומתלמידי ,,המגיד הגדול״. כל זאת אני מזכיר משום הערך הרב שאני מייחס לעניין זה של ,,יחוס משפחה״, ולרבות מה שרואים אנו כאן, שכתר האדמורות עובר גם לאו דווקא מאב לבנו, כי אם מרב לתלמידו.

ילדות בחברון

נולדתי בטבריה ביום ד׳ באלול תרנ״ו, ואין הדבר נכון מה שכתוב בדרכון שלי, שנולדתי במליה שבמרוקו הספרדית. מניין בא לי דרכון כזה אספר בפרוטרוט להלן. אולם, רק במקרה היתה לידתי בטבריה, באשר אבי ואמי באו מחברון לבקר את הוריהם, ושם נולדתי בבית סבא וסבתא. לאחר מכן חזרו הורי לחברון, ובאמת רואה אני את עצמי כחברוני, ולא כטברייני.

על הזיווג של אבא ואמא שמעתי מפי אבא. בתחילה היו שניהם משודכים לאחרים. אבא היה משודך לנערה שלא רצה בה, ושנתיים התרוצץ לבקש ממנה שתמחל לו, עד שהרב סלנט, רבה של ירושלים, הזמינה אליו וגזר עליה שתמחל. באותו זמן התאכסן ר׳ יהודה־לייב, סבו של אבא, בבית ר׳ מרדכי ליזר בטבריה, והרב סלנט הבריק אליו כי משוחרר הוא מן ההתחייבות. אותו יום הלך משודכה של אמא לרחוץ בכנרת וטבע. חזרה אמא בבכי גדול הביתה, וכששמע ר׳ יהודה־ליב את בכיה המר אמר לה: ,,בתי, זה לא היה הזיווג שלך. היום קיבלתי מברק שבו מודיעים לי מי יהיה חתנך״.

חיי הורי בחברון היו כמעט כל הזמן חיי עוני וסבל. אבי סבל ממיני מחלות, שעד היום איני יודע מה היה טיבן. הוא היה מבין גדול באתרוגים, ולפעמים מסוגל

היה להבחין על־פי מראה האתרוג באיזה פרדס צמח. האתרוגים היו גם ראשית עסקיו, וכשהייתי כבן ארבע או חמש נסע לחוץ־לארץ. כשהגיע לאיסטנבול לקה בשיתוק. הבריקו על כך לחברון ושלחו אדם מיוחד להביאו. הרופאים ציוו עליו לרחוץ בחמי טבריה, ונראה שהדבר עזר לו. פעם אחרת, כשהורי עברו עם אחת מאחיותי לירושלים, היתה שם מגפת גרענת ומאות יהודים ולא־יהודים נתעוורו. גם אבא, אמא ואחותי נתעוורו אז כל אחד באחת מעיניהם. עד שעקרו את עינו החולה של אבא היה מתיסר ביסורים איומים. ד״ר וולך, מן הרופאים הראשונים בירושלים, נעץ לו מחטים מלובנות כדי לעקור את עינו, ולשם טיפול בעינה של אמא נאלצו ההורים לנסוע לוינה.

אותו זמן נשארנו אני ואחות אחרת אצל סבא וסבתא בחברון. בחשון תרס״ה, כשהייתי כבן שמונה, נמסרנו לידיו של מדריך והסיעונו לטבריה, כפי שעוד אספר להלן. בהיותי בן 11 חזרנו לחברון. אבא היה אז שוב סוחר באתרוגים ונסע מדי פעם בפעם לחוץ־לארץ, בעיקר לרוסיה. בנסיעותיו היה מבקר בלובאביץ׳ ובסלונים, ערי הקשר המשפחתי שלו ושל אמא.

מחברון של הימים ההם זכור לי יהודי בשם ר׳ זעליגל. סיפרו עליו כי בחוץ־לארץ היה מנהל את אחוזותיו של פריץ פולני עשיר. יום אחד נכנס אל הפריץ ואמר: ,,אדוני הפריץ, שרתי אותך שלושים שנה. עתה די, הולך אני לעבוד את אלוקים״. אמר לו הפריץ: ,,עבדת אותי שלושים שנה באמונה. על־כן, מיום זה ועד מותך תקבל בארץ־ישראל את שכרך, ואם אמות משאיר אני על כך צוואה לילדי״ — וכך היה, עד יום מותו. ר׳ זעליגל זה, כשבא לחברון היה ממש עם־הארץ, ואפילו להתפלל ידע

רק בקושי. הוא נטפל לאבא וביקש ממנו שילמדו תורה. אבא פיקפק אם אפשר ללמד אדם לא־צעיר כמותו, אך ר׳ זעליגל התעקש: „הכה אותי אם לא אדע", אמר. הוא היה אדם ערירי. מן הכסף שקיבל מן הפריץ כמעט לא נהנה. הוא יסד קופה של גמילות־חסדים וכל נצרך יכול היה לקבל אצלו הלוואה. היו שהחזירו והיו שלא החזירו, וכשמת לא מצאו בביתו אפילו פרוטה אחת, כי אם רק שטרות. קשה היום לתאר את חיי העוני שלו ואת הסתפקותו במועט, אבל כך חיו הציונים הראשונים שבאו לארץ־ישראל.

בהנאה ובגאווה זוכר אני גם־כן את הרופא החברוני, ד״ר יוסף ירמנס. לפניו היה רופא ראשון — ולא חובש — ד״ר שטיין, אשר אף הוא זכור לטוב, אך הוא עזב את חברון ועבר ליפו. ד״ר ירמנס היה אדם חביב מאוד ויהודי מסורתי. כל יום היה הולך להתפלל בבית־הכנסת, זקנו מגודל וטליתו ותפיליו בידו. כשבא לחברון, אמר לו הרב, ר׳ שמעון־מנשקה: „אתה לא תצליח כאן. בבית־הכנסת לא יאמינו לך, כי אתה דוקטור, והחולים לא יאמינו לך, כי אתה הולך לבית־הכנסת"; אולם, ד״ר ירמנס, בחכמתו הרבה ובאדיקותו, הביא לידי כך שגם מתפללי בית־הכנסת וגם החולים נתנו בו אמון.

טיפוס מעניין אחר בחברון של אותם הימים היה ר׳ שמואל־אייזיק. הוא היה מן „החטופים" של ניקולאי, בא לחברון ונעשה רוקח. וכיצד? הרי היה אדם פשוט מאוד וחסר השכלה? מסתבר שעבד פעם כשוליא אצל רוקח, **אשר אולי אף הוא לא היה רוקח מדופלם**, וכך נעשה ר׳ שמואל־אייזיק לרוקח של חברון.

בתו, דבורה, נישאה לנכדו של איש־חברון ר׳ אפרים, שהיה אדם ירא־שמים, — ונמצא אז בחברון בחור אחד,

שעפסל, שנחשב ל„שקץ" גדול. חלה ר' אפרים וגסס שבעה ימים. שעות אחדות לפני שנפטר נכנס שעפסל לבקרו ואמר לו: „ר' אפרים, ר' אפרים, וואס מוטשעט איר אונז? אדער אהער אדער אהין!" (ר' אפרים, ר' אפרים, מה אתה מענה אותנו? או לכאן או לשם!). הרים ר' אפרים את ראשו ואמר: „שעפסל, שעפסל, דו וועסט ניט שטארבן קיין איד" (שעפסל, שעפסל, לא תמות כיהודי) — וכך היה: שעפסל נסע לאמריקה, נשא שם גויה לאשה ושמו נכרת מישראל.

ר' אפרים זה, זוכרני שבא בשבת לבית־הכנסת במקלו. נזדעזעתי ושאלתי את דודי: „הייתכן? מקל בשבת?!". ענה לי דודי כי לר' אפרים מותר — ולא מפני שהיה זקן, נכה וחלש (כאלה היו גם אחרים כמותו), אלא משום שסמכו עליו וידעו שכל מה שהוא עושה, מעשיו נכונים. כשישב דווקא ליד הדלת, ולא על־יד כותל־המזרח — גם־כן לא שאלו שאלות: אם ר' אפרים נוהג כך, משמע שכך ראוי לנהוג.

לר' אפרים היתה בת חרשת ושמה צביה, ומפיה שמעתי את הסיפור, שבחברון היה יהודי אחד שקראו לו ר' לייב סטמבילר. הוא בא לחברון בלי משפחה, רק עם חבר אחד, והיו לומדים יחד. זמן קצר לאחר בואם נפטר — כך סיפרה החרשת — שמעה (דווקא אז ודווקא היא שמעה) איך בא החבר, דפק על דלתו של ר' לייב וקרא לו: „ר' לייב. שטיי אויף צום לייענען!" (ר' לייב, קום לקרוא בתורה). היא סיפרה את הסיפור בתמימות כל־כך, שהכל האמינו לה, ואיש לא שאל כיצד חרשת שמעה.

לעומת זאת, לא תמים כל־כך היה המעשה באפרויקה העגלון. הוא היה נוסע יום אחד מירושלים לחברון וחוזר

למחרת מחברון לירושלים. היו לו שני סוסים עלובים, ולא קשה לשער כיצד התנהלה הנסיעה. פעם אחת ביקשה מיסיונרית לנסוע מחברון דווקא בשבת, והציעה לאפרויקה בעד הנסיעה סכום של 10 נפוליונים. ערך הסכום יובן אם אומר שבדרך־כלל היו משלמים בעד נסיעה מחברון לירושלים רבע נפוליון בלבד. אפרויקה לא עמד בנסיון, ואמנם רתם את הסוסים ונסע. זוכר אני איך ישבנו אז בבית־הכנסת מול החאן והיינו צופים במחזה. מאז נעלם אפרויקה מחברון, ושוב לא שמענו עליו דבר.

אשר למטבעות, אפשר אולי לשאול: הייתכן שהמטבעות והמשקלות במדינה לא יהיו אחידים — אך מסתבר שאמנם כך הדבר. ובאמת, אין לי דבר נגד העם התורכי, אשר אני אוהבו ומכבדו עד היום, אבל אבסורדים היו, ועליהם אני בא לספר.

המטבע הקטן ביותר היה אז „סחטוט", אבל בחברון ובירושלים לא היה הסחטוט מטבע עובר לסוחר. בטבריה היו חמישה סחטוטים שווים „מטליק", אשר בחברון ובירושלים קראו לו „א צענערל" (או „עשירית"). הערבים בחברון קראו למטליק „עשרה בידה", וכששאלתי לפשר הכינוי הזה אמרו לי שפעם היו קונים בו עשר ביצים („בידה" בערבית הוא „ביצים"). בירושלים ובחברון רווח גם ה„קבק", אשר שניים ממנו היו שווים לעשירית אחת. בירושלים היה אף חצי קבק, אבל בחברון לא היה לחצי קבק שום ערך. מטבע יותר גבוה היה ה„בישליק", אבל בחברון היו עשר עשיריות בבישליק, ואילו בירושלים רק תשע וחצי. לימים היה מטבע אף יותר גדול, ה„מג'ידה". ערכה של המג'ידה בחברון היה שמונה בישליקים, ובירושלים — שבעה וחצי. אחר־כך היו חמש מג'ידות ל„לירה" תורכית אחת. לירת זהב תורכית, ערכה היה יותר גדול

מנפוליון צרפתי, אך פחות מלירה שטרלינג. אולם, בלירת הזהב לא היו משתמשים למעשה, אלא היא היתה רק מודד־ערך. בכלל, השתמשו במטבע התורכי רק במסחר הזעיר, ואילו במסחר הגדול ובעסקי הבנקים שלט הפרנק הצרפתי. 20 פרנקים היו נפוליון אחד. בנפוליונים היו משתמשים בעין, בזהב, ובבנקים לא היו סופרים אותם, אלא שוקלים במאזניים.

בדרך כלל זוכר אני שכל המסחר באותם הימים התרכז סביב ההבדלים בערך המטבע — וכשם שהיו הבדלים במטבע, כן היו גם הבדלים במשקלות. יחידת המשקל הנפוצה היתה אז „הרוטל", והרוטל הגדול ביותר היה בחברון. ברוטל של חברון היו שלושה קילו, ברוטל של ירושלים שלושה פחות רבע, ואילו ברוטל של יפו רק שניים וחצי.

המתפרנסים במישרין מהפרשי המטבע היו החלפנים. זכורים לי עדיין חלפני ירושלים של אותם הימים: שמואל ינובסקי, אשר חנותו הקטנה תקועה היתה בקיר בשער יפו, פנחס צוקרמן מרחוב הבטראק, פנחס ליפקין, וכן דויד חזן — הוא חזן אשר בסיפור „אשתו השנואה" של יהודה בורלא. אולם, מרכז עסקי החלפנים היה בחברון, וגם מבני משפחתנו נמנו עמהם. בין הבולטים בחלפני חברון היו האחים יעקב ואליהו־יוסף ריבלין, וזה האחרון היה בעלה של פייגע, אחות אמי.

כשר' זלמן־דויד לבונטין, המנהל הכללי של בנק אפ"ק, בא לפתוח סניף בחברון, לא יכול היה שלא לשתף את בני בית ריבלין בעסק, ואחד האחים נתקבל כגזבר בבנק, בעוד שהשני נשאר לשבת בחנות — אך למעשה היו עסקי הבנק והחנות משותפים. מעניין גם־כן, שכשהיו צריכים לשלוח כסף לירושלים, הרי הדואר התורכי מחברון

לירושלים פעל רק שלוש פעמים בשבוע והשתמש בשרותו של שליח רוכב־פירדה, אשר אני זוכר עד היום את שמו: איברהים שירבת. הלה היה בא ודופק בלילה על פתח ביתו של דודי: „תן לי את הכסף", ור' אליהו־יוסף היה מושיט לו את הצרור ללא ספירה, ובטוח היה שהכסף יגיע לירושלים, לאותם האנשים אשר להם נועד.

בדומה לכך, היה מעשה בחלפן אחד שכננו, לייבקע מייקס, אשר היה שולח צרורות כסף בין ירושלים לחברון בידו של עגלון יהודי. פעם אחת נשמט צרור הכסף בכניסה לעיר, והעגלון לא הרגיש. בשעת מנחה פגש העגלון את לייבקע בבית־הכנסת וסיפר לו על המקרה. הקים לייבקע מהומה גדולה. אולם, היה שם עני מרוד אחד, ממש קבצן, שהקשיב למריבה, ומששמע את הסימנים מיד נענה והודיע: „הנה, אני מצאתי את הצרור".

מצד שני, זוכר אני על המסחר היהודי עם הערבים, שמסביב לחברון היה אזור של כחמישים כפרים, אך כל החנוונים בכפרים היו יהודים, כי הפלחים לא האמינו לבני דתם. גם כל צורפי הזהב היו יהודים, וסנדלרים יהודים היו תופרים לפלחים מיני נעלים „מודרניות" לשימוש עירוני (כי בצאת הפלח מן העיר היה חולץ את נעליו ומהלך יחף). החנוונים היו בעיקר סוחרי מכולת ואריגים, ומהם היו בחברון כמה סיטונאים, כגון סיטונאי־האריגים אליעזר קלונסקי והאחים לוי. את המכולת היו הסיטונאים מביאים דרך נמל יפו, אבל לשם קניית האריגים היו נוסעים לבירות, ויש שאף הגיעו הישר אל היצרנים באנגליה והתעשרו מאוד.

מלבד החנוונים היו בחברון ובכפריה גם יהודים שהתפרנסו מהלוואות בריבית. בעונת הזריעה היו מלווים לפלח סכום כסף, וכתמורה קיבלו בעד לירה לירה וחצי,

כלומר 50%. אולם, הערבים אהבו ללוות מן היהודים, כי הריבית אצלם היתה קבועה והיו מחזירים להם את ההלוואה בכסף או בשווה כסף, בחיטה, בשעורה, בצמר או כיו"ב, לפי השווי הנכון. לעומת זאת, אם לוו מערבי, אשר על־פי דתו אסור היה לו לקחת מהם ריבית, הרי שהיו צריכים לערוך את ההלוואה כמין מיקח וממכר כפול: מלכתחילה היה המלווה מוכר ללווה חמישה שקי אורז, למשל, בחמש לירות, ובעוד שכל שק היה שווה למעשה רק 80 גרוש בלבד; כנגד המיקח הזה, שנעשה באשראי, היה הלווה מוציא שטר למוכר לא על חמישה שקים, כי אם על שבעה שקים וחצי; ולבסוף, מאחר שהלווה לא נזקק לאורז, כי אם לכסף מזומן, היה חוזר ומוכר את האורז למלווה ב־70 גרוש השק, באופן שההל־וואה עלתה לו למעשה בכ־200%.

הסוחרים היהודים שבכפרים היו יוצאים לכפר ביום א' בבוקר וחוזרים ביום ששי בצהריים. אז היו באים מצפון וממזרח, ממערב ומדרום, והיו נפגשים חבורות־חבורות בפרשות־הדרכים. והנה, פעם אחת, ביום ו' בצהריים, נקלעו בפרשת־דרכים אחת כעשרים וחמישה יהודים, ועבר על פניהם פלח עם חמורו, אשר שני ארגזי ענבים תלויים היו לו בצידיו. נעצר החמור, התעקש ולא הלך. דקר אותו אפוא הפלח במרצע, כדרך החמרים, והאיץ בו: „לך, יהודי עיקש!". חרה הדבר ליהודים וביקשו להכותו. אמר אחד מהם: „אל תכוהו. אני אטפל בו באופן שלא יקרא עוד לחמור ‚יהודי'." ניגש היהודי לחמור, כאילו לחש לו דבר־מה באזנו, אבל באמת נגע בו בסיגריתו הדולקת. הרגיש החמור בצריבה והתחיל לרוץ, הפיל את הארגזים וברח, והפלח — במקום לאסוף את הענבים — עמד לקבול על היהודים: „אתם אמרתם לחמור שיברח!", ולא הרפה

מהם עד שהגיעו למשטרה. שם נשבע הפלח על טענתו באללה. שאל הקצין את היהודי לגרסתו, והיהודי סיפר לאמור: „שמעתי שהחמור יהודי, ניגשתי אליו ושאלתי: ,אתה יהודי? הרי קרובה השבת! כלום תחלל את השבת?' שמע החמור כך, והתחיל לרוץ"... (לאמיתו של סיפור זה אין אני ערב. סיפר אותו קצין־משטרה ערבי, שונא־ישראל).

שנאת ישראל אכן היתה קיימת בין הערבים, גם בימים ההם, ומלכתחילה גרו יהודי חברון בשכונה מיוחדת כעין גיטו, אשר קראו לה „דאס שטעטל", ובלילה אף היו סוגרים את שעריה ולא נתנו לאיש להיכנס, בעיקר מפחד שודדים. עם זאת זוכר אני שייך אחד ממשפחת עמר, מכפר דורה, אשר שמע על דמי־החלוקה שמחלקים בכולל חב"ד — ובכן, בא ודרש שיתנו גם לו, „כמו שנותנים לכל". מסתבר שאמנם קיבל, כי זוכר אני שסיפרו, שברשימת החלוקה נמצאה גם הקצבה אחת מסתורית אשר ניתנה לפלוני „הרב השחור".

מעשה אחר שבין יהודים לערבים אירע בסבי, ר' אברהם־זלמן. פעם אחת — כשהייתי בן שלוש — יצא סבי לרחוב וראה ילד ערבי מכה ילד יהודי. עמד סבי והיכה את הילד הערבי. עבר שם ערבי אחד חובש מצנפת ירוקה, כדרך המתיחסים על צאצאיו של מוחמד, ואמר: „אתה מכה ילד ערבי!?" ענה לו סבא: „מה זה עסקך?". אמר הערבי: „אתה מכה ילד ערבי ושואל מה זה עסקי?". קילל אותו סבא עד סוף כל הדורות, כמו שאומרים „עלא אסלו", עד לשורש. אמר לו הערבי: „אתה יודע מה השורש שלי?" השיב לו סבא: „מי זה? מוחמד? ובכן, שיהיה מקולל גם מוחמד". נאספו מיד שבעה עדים, שהעידו כי שמעו כביכול את הקללה, וסבא נאלץ לברוח מחברון

בחצות הלילה. הוא נסע אז לדרום־אפריקה, והימים ימי „מלחמת הבורים". הוא נעשה שם קבלן של שקים והרוויח הון רב — אם כי ידע גם לפזר את כספו. אחר־כך סבב עולם ומלואו, בלי שידע אף שפה זרה אחת. בינתיים מתו ששה מן העדים שהעידו נגדו, והעד השביעי בא אל הקאדי ונשבע כי עדותו הראשונה היתה שקר. מובן שהסידור עלה גם בכסף, ואז הרשו לסבי לחזור לחברון. הוא חזר כשכבר הייתי בן אחת־עשרה.

הבית שלנו היה מחוץ ל„גיטו". בנו אותו סבא ר' יהודה־לייב וסבא ר' אברהם־זלמן. הם הקימו בחברון שכונה חדשה, שקראו לה „חמישה שערים", והערבים קראו לה „שיללה". בעליית הבית היה חדר לסבתא מנוחה־רחל, ולמטה היו ארבעה חדרים ובית־כנסת. על־יד הבית היה מקווה, וכמו כן בור־מים. הבור מיוחד היה על־ידי כך, שמימיו ניזונו ממי־מעיינות, אשר היו מגיעים אליו דרך מנהרה שסבא חפר ושהיתה המנהרה הראשונה בחברון. הבורות הרגילים היו ניזונים ממי גשמים, וכאשר מימיהם לא הספיקו, היו בעליהם נזקקים ל„סקה" — היינו שואב מים ערבי — שהיה מביא מים בנאדות מבאר שמחוץ לעיר. על כל נאד שהביא היה ה„סקה" רושם סימן בפתח הבית, וכשהיה מקבל את שכרו היה מוחק את הסימנים).

לימים נמכרו כל בתי „חמישה שערים" לערבים. משפחתנו לא מכרה את ביתה לערבים במישרין, אבל סבא — לעת זקנתו — רצה לעזור לנכדים ומכר את הבית ליהודי ירושלמי אחד, והלה מכר לערבים.

הבית מחובר היה לעלייה במין מדרגות, אשר כמעט אי־אפשר היה לרדת מהן בלי לנפול, וביחוד הייתי נופל מהן בהיותי ילד קטן. פעם נפלתי נפילה מסוכנת מאוד:

לשוני נחתכה בין שיני וחששו שלא אוכל לדבר. כדי לנחמני הבטיח לי אבא, שכאשר אבריא ייקחני לירושלים. את הבטחתו קיים, ומן הנסיעה הזאת נשאר לי עד היום רושם כביר. אולם, בעקבות הנסיעה נשאר לי גם רושם כביר אחר, כשבאחד הימים, בהיותנו בירושלים, אמר לי אבא: „בוא, אנו הולכים היום לחבצלת. אני רוצה שתראה את היהודי הגדול הזה". „חבצלת" — או בעל החבצלת — הוא, כמובן, ר' ישראל־בער פרומקין, שהיה אז עורך העתון העברי היחיד בארץ, אשר היה יוצא פעם או פעמיים בשבוע. לאבא היה איזה עניין אליו, וכשבאנו מצאנו יושבים שם שלושה יהודים: ר' ישראל־בער פרומקין, ר' משה סלומון ור' יחיאל־מיכל פינס. כדי להגדיר את שלושת היהודים האלה, אספר את הסיפור על „המתנגד" ששאל את ר' שניאור־זלמן מלאדי על ר' אלימלך מליז'נסק: „מי הוא מלכ'ל זה? הספר שלו „נועם אלימלך' מתגלגל אצלי תחת הספסל". ענה ר' שניאור־זלמן: „אתה באמת רוצה לדעת מי הוא ר' אלימלך? גם אם תיקח אותו עצמו ותשים אותו תחת הספסל, הוא לא יכעס; הוא יחשוב שכך ראוי לו. אבל עוד דבר: אם תחתוך את בשרו, לא יזל דם; אהבת ישראל תיזל שם". ובכן, גם שלושת היהודים האלה, לו היית חותך את בשרם, דם לא היה נוזל שם, אלא אהבת ארץ־ישראל היתה נוזלת. היום, לו יכולתי לעלות לקברו של ר' ישראל־בער פרומקין והייתי מספר לו כי חברון זו שלו, אשר הוא כל־כך רצה לבנותה, הנה בהיותה כיום בידי יהודים, עוד חושבים בכל־זאת לחזור ולמסרה לגויים — הוא לא היה מאמין.

בקשר לר' ישראל־בער פרומקין זכורה לי עוד גם־כן המחלוקת שהתנהלה באותם הימים בדבר מינוי החכם־באשי, הוא הרב הספרדי שהיה מקבל מעמד ממלכתי־

רשמי על־ידי „פירמאן" של השולטן. המחלוקת היתה, אם למנות את הרב פניג'ל או את הרב יעקב מאיר. זוכר אני כי ר' ישראל־בער פרומקין תמך ברב מאיר, בנימוק כי התפקיד אינו כרוך כל־כך בפסיקת הלכות כמו בצורך להפגין הופעה גאה בפני הרשות. אך טבעי הוא אולי כי במחלוקת על בסיס כזה גברו דווקא תומכיו של הרב פניג'ל, והרב מאיר עזב בכעס וקיבל עליו את הרבנות בקהילה הגדולה של סלוניקי, שם אמנם הוכיח הרב מאיר את כושרו בגאווה יהודית. כשהיוונים גברו על התורכים במלחמת הבלקן, והתורכים עזבו את העיר, עוד הוסיפו הספנים ושאר הגיבורים היהודיים של סלוניקי להתנגד ליוונים ומנעו מהם את הכניסה לעיר במשך שלושה ימים. כשלבסוף חדרו היוונים פנימה, החלו לפרוע פרעות ביהודים. באותו היום הגיע לשם מלך יוון. הלך הרב מאיר אליו ונתן לו ארכה של שעה אחת להפסקת הפרעות, שאם לא כן יפרסם את טיבם הרצחני של היוונים בעולם — ואמנם, נפסקו הפרעות מיד.

מחלוקת אחרת בעניין רבנות זכורה לי בחברון גופא, ובעקיפין קשורה היא לדמותו של ר' חיים חזקיה מדיני, הוא הגאון בעל „שדה חמד", אשר אחרי תקופות הרבנות של ר' אליהו מאני והרב רחמים פרנקו היה הוא החכם־באשי של חברון.

את ר' חיים־חזקיה מדיני זוכר אני מילדות: הוא שכן כבוד בבניין אחד גדול מחוץ לעיר, שנבנה על־ידי יהודי עשיר מאיסטבול. בבניין הזה גר הגאון, ושם גם קיים את ישיבתו. על־יד אותו בית גר גם ר' חיים קמחי, מגדולי המקובלים בחברון. ר' חיים־חזקיה מדיני, אף־על־פי שהיה ספרדי, היו תלמידיו אשכנזים, והוא היה הראשון שלימד „עברית בעברית." באותו זמן פרצה

מחלוקת בעניין משרת הרב האשכנזי בחברון. אבי השקיע את כל מרצו כדי להביא למינויו של ר' שלמה־לייב אליעזרוב, ואילו הגאון תמך ביריבו, ר' מענדל־מאיר, ועד כדי כך הגיעו הדברים שאבי נמנע מללכת לבקר את הגאון. לבסוף גברו תומכיו של הרב אליעזרוב, ולא אשכח את הלילה, כשהרב אליעזרוב עמד להגיע, ובא השמש והודיע כי עוד מעט יבוא הגאון לבקר את אבא. אבא התרגש מאוד וביקש את סליחת הגאון, ופניו המלאכיים של הגאון באותה פגישה מרחפים לנגד עיני עד היום.

אסיים את הפרק הזה בדברים שנאמרו כעבור הרבה זמן, כשהילדות בחברון היא כבר רחוקה מאחורי, וכאשר אל חברון העיר — שהושארה מעבר לגבול — אף לא ניתן לנו לגשת. עלה אז בדעת בני משפחתנו לקרוא לכנס יוצאי חלציה של סבתא מנוחה־רחל, למלאות 125 שנים לעלייתה ארצה, ופנינו לרב זוין בבקשה שיתן את חסותו לכנס (אחר שנסתבר לנו כי מספר צאצאיה מגיע היום לכדי 15.000). שאל הרב זוין: „למה לכם כל זה?" אמר לו יוסף פרלמן: „רבי, רוצה אני לספר לך דבר־מה. יום אחד באה בתי הביתה מבית־הספר וביקשה: ‚אבא, ספר לי על הקדחת'. אמרתי לה: ‚בתי, הקדחת האמיתית היתה בזמן שקדחנו ולא צעקנו, ולא דיברנו על כך ולא סיפרנו. אבותינו שבאו לארץ קדמו לקדחת הרבה עשרות שנים, ולא היו להם שום טענות ולא דרשו שיכירו להם תודה בעד הקדחת ובעד סבלם. ובכן, באים אנו היום לקרוא לכנס ולספר מתי התחילה הקדחת בארץ, כדי שלא יסולפו עוד דברי־ימי היישוב..."

טבריה

כבר הזכרתי כי בעת שנשארנו אני ואחותי בחברון בלי ההורים, נמסרנו יום אחד של חודש חשון תרס"ה לידיו של מדריך, והסיעו אותנו — רכובים על פרדה טעונת ארגזים — בדרך לטבריה. יצאנו מחברון ביום ב' בצהרים והגענו לראות את טבריה ביום ו' עם זריחת השמש.

היתה זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי כחול לא רק בשמים, כי אם על הארץ. שאלתי: „מה זה? האם ירדו השמים לארץ?" אמרו לי: „לא, זו הכינרת". שאלתי: „מהי כינרת?". אמרו לי: „ים". אולם, אני, גם „ים" לא ידעתי כמובן מהו, שכן לא ראיתי ים בחברון, וגם ליפו עדיין לא הגעתי באותם הימים, והדבר נשמע לי כמין מקום אשר מעבר להרי החושך ונהר סמבטיון.

בבואנו העירה מצאתי שכל טבריה היתה כעין בית אחד, תחת קורת גג אחת. כך היה משום שאסור היה לבנות מחוץ לחומה, ולא בנו אפוא אלא קומה על גבי קומה, עד שכל הגגות בטבריה נוגעים היו זה בזה. היתה שם צפיפות איומה, והיהודים גרו יחד, שלא כפי שהורגלתי בחברון.

השערתי כיום היא, שאיסור הבנייה מחוץ לחומות בטבריה (אשר לא היה כמותו בערים אחרות), מקורו

בעת שנמסרה טבריה לרשותו של דון יוסף נשיא, כי מסתמא חששו אז שמא תתפשט הרשות מבלי משים מעבר לתחום המסוים שהוקצב לה.

אנחנו הובאנו כמובן לבית סבא, ר' מרדכי לידר, אדם תמיר וזקוף ומקפיד על נקיונו בצורה שלא תשוער. סבא זה, הרבה דברי גדלות עולים בדעתי לספר עליו, אך הוא — כשהיה צריך לומר משפט בשלוש מלים, לא אמר אותו בארבע, ואף אני אסתפק פה במעשה אחד שנמציתי, אשר סיפרו לי בבית. כשנפטר האדמו"ר ר' אברהם סלונים, שמו רבים מחסידיו את עיניהם בר' מרדכי שיקבל עליו את המישרה בקודש, ונשלחו אליו בקשר לכך מכתבים ומשלחות. אולם, סבא דחה את כל ההצעות האלו בתוקף, ולא רק משום ענוותנותו, אלא גם משום החשש שיצטרך לעבור לחוץ־לארץ — ו„מארץ־ישראל אין עולים ואין יורדים".

כשבאנו לטבריה היו גם אבא ואמא שוהים שם לזמן־מה, אך פרנסה קבועה לא היתה לאבא, וכמעט שאכל לחם־חסד. סבא הקצה לנו חדר בביתו, ושם התגוררנו, ההורים וחמישה ילדים יחד. גם מצבו הכלכלי של סבא היה דחוק. הוא היה ממונה על כולל סלונים בטבריה, והיה זה הכולל העני ביותר. מלכתחילה אמנם היתה לסבא תוספת הכנסה, כי היו לו שני אחים עשירים בחוץ־לארץ, וכאשר נשא את אשתו התחילו האחים לפרנסו כדי שילמד תורה ויעבוד את השם. הם היו שולחים לו עשרה נפוליונים לחודש, וכסף זה הספיק לא רק למחייתו, אלא גם כדי לתמוך בבניו ובבנותיו הנזקקים, ועוד היה נותר לו עודף בידו. אולם, בעודף זה השתמש סבא כדי לנסוע מדי פעם בפעם לחוץ־לארץ, אל הרבי ובענייני הכולל, — ופעם אחת, במסע כזה,

הוא התאכסן אצל אחיו, והיה ליל שבת. חזרו המתפל־לים מבית־הכנסת, ישבו אל השולחן וחיכו. „למה מחכים?", שאל סבא, „מדוע אין מקדשים?". ענה לו אחיו: „מחכים לילדים, שישובו מן החנות". אמר סבא: „מכסף זה שבניך מרוויחים מחילול שבת אתה שולח אלי? אל תשלח לי עוד". וכשחזר לטבריה הודיע לבני ביתו: „מן היום הזה והלאה צריכים אנו לחיות מן הכסף שאני מקבל מהישיבה, שני נפוליונים ולא עוד" — ואמנם הסתפק סבא בארוחה אחת ליום. ממילא משמע, שגם ליתר בני הבית נחשבה במצב כזה ביצה למותרות. בשר היינו אוכלים רק פעם בשבוע, בשבת. בימות החול היינו אוכלים לחם ובצל או ירקות אחרים, ולפעמים סתם לחם, מרוח בשמן ובשום.

משהגענו לטבריה בישר לי אבא, שהכניסני לחדרו של ר' אלתר שוחט. בקושי רב עלה בידו להשיג לי מקום, שכן יותר משמונה ילדים לא היה ר' אלתר מקבל. אולם, עמדה לי זכותו של סבא ר' מרדכי, ור' אלתר קבלני.

דרכו של ר' אלתר היתה לומר שיעור לכל התלמי־דים יחד, ועם זאת היה מטיל על שני תלמידים לשנן מתוך מסכת אחרת בעצמם ולהביא לפניו את אשר נתחדש להם בלימודם. המסכת הראשונה שלמדנו היתה מסכת גיטין: „המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר: בפני נכתב ובפני נחתם". הדבר היה מוזר, ונשמע כאילו בא מעולמות רחוקים: מי בינינו שמע פעם, בחברון או בטבריה, על גט, או על אדם שגרש את אשתו? והוא הדין ב„מדינת הים": לא יכולתי לתאר לעצמי מדינת־הים מהי, ורק נזכרתי בכינרת, כשראיתיה לראשונה כמקום שמעבר לנהר סמבטיון.

המסכת השנייה שלמדנו היתה מסכת קידושין,

ושוב: עד היום איני מבין, מדוע התחיל המלמד בגיטין והמשיך בקידושין, ולא להיפך — אולם, כך היתה דרכו של ר' אלתר, ואיש לא הרהר אחר מעשיו.

בהבדל ממלמדים אחרים, היה ר' אלתר מקפיד שנבוא לשמוע שיעור גם בשבת, וימי החופש היחידים שהיו לנו בקיץ ובחורף היו רק בחגים.

בין התלמידים הייתי אני הצעיר, וגם העני מכולם. בעיר היו לי חברים אמידים. חבר אחד שלי היה חיים שפר, אשר אביו היה בעל המלון שבטבריה — או, לפחות, בעל האכסניה היחידה שהיתה שם — ופרנסתו היתה מצויה בכבוד. חבר שני היה חיים חונס, שאביו היה סוחר תבואה, ובידוע כי גם סוחר תבואה מובטח לו לחם בביתו. עוד היה בן רבה של טבריה, ר' אברהם מרדכי קלירס, אשר כל אימת שאני מזכירו איני יכול לשכוח את פניו המאירות. עליהן נאמר: „חכמת אדם תאיר פניו". כמו כן היה שם יוסל וינברג, בנו של ר' מתתיהו (מתס) וינברג, אשר היו לו כמה עיסוקים וביניהם טחנה של קמח, והיו גם שני האחים קלישר, שאביהם היה סוחר יינות.

מבין המבוגרים זוכר אני במעורפל מאוד את ר' הערש־מיכל ור' שמעיה, שנפטרו זמן קצר לאחר שבאתי לטבריה; אולם, זוכר אני יפה, כי בבית סבא, כשהיו מזכירים את שמם, היה זה כאילו הזכירו אנשים שגד־לותם היא מחוץ להשגת אנוש. הם עלו לארץ בעת זקנה — עזבו את הכל ובאו. בעיות „קליטה" ו„פרנסה" לא היו להם: שכרו חדר אפל, אשר בית־הכיסא איננו אפילו סמוך לו, וכך היו חיים.

צעיר מהם היה ר' לייזער. הוא נשא אשה לעת זיקנה והוליד בן. היה זה מאורע גדול, והוא כל־כך שמח

בבן עד שתמיד היה מזמיננו לשמוח עמו.

עוד היה ר' יהודה־לייב, שהיה אביהם של משפחת הרבנים ורנר. בנו ר' אשר ורנר, היה רבה של בוסטון ואחר־כך חזר לטבריה ונשא לאשה את בת דודתי נחמה לוריא. על בנו האחר, אברהם, לא דיברו באהדה, שכן לפי מושגי אותם ימים יצא לתרבות רעה, במובן ש„נעשה קצת חפשי".

זוכר אני גם־כן עת שהביאו לטבריה את האדמו"ר מוורקה. הוא סבל משיתוק, והביאוהו ישוב בכיסא כדי לרחוץ בחמי טבריה. הוא התאכסן, כמובן, אצל סבא. הורי כבר לא היו שם אז, שכן נסעו לצרכי ריפויה של אמא לוינה, כפי שסיפרתי לעיל, וסבי הציגני לפני האדמו"ר וביקש: „זה נכדי. אביו ואמו בחוץ־לארץ, לדרוש ברופאים. אנא ברך אותו ואת הוריו". אני מאד התרגשתי מן המעמד הזה.

אחר־כך גברה מחלת האדמו"ר, והוא גסס מספר ימים. כל אותו זמן לא הסיר את התפילין ממצחו אלא כשנזקק לצרכיו. ראה סבא בסבלו ואמר: „הסירו ממנו את ‚של ראש', כי כל עוד האדם עובד אין הוא יכול למות. האדם מת כשמשלים הוא את כל פעלו, אך הרי האדמו"ר, כל זמן שהתפילין בראשו, מוסיף לעבוד את עבודת הבורא". עשו אפוא הנוכחים כמצוותו של סבא, ומשהוסרו התפילין הוציא האדמו"ר את נשמתו.

אחר ההלוויה סיפרו עליו, שכאשר הביאוהו לטהרה בבית־הקברות, סרבו המתעסקים לרחצו, אלא אמרו לו שיכול לטבול בעצמו — ואמנם הוא נענה להם ועשה כדרישתם. סיפור זה, יודע אני כי אינו אלא אגדה, ואף־על־פי־כן אני מספר אותו, כי אני, מצידי, דווקא נמשך אני אחר האגדות, באשר הן הן תמצית החיים באמת.

סיפור שאינו כל־כך אגדה יש לי לספר על מורי, ר' אלתר שוחט. מלכתחילה היה הוא השוחט של עדת האשכנזים בטבריה, והיתה זו משרה קבועה אשר משכורת יפה בצידה, בשר כל ימות השבוע ודירה טובה. יום אחד — ועד היום אינני מבין מדוע לא עשו מעקים לגגות של טבריה — עמדה ילדה על הגג, דחף אותה בנו הבכור של ר' אלתר, והילדה נפלה ונהרגה. אמר ר' אלתר: „אם בבית שלי יש רוצח, ואפילו בשגגה, אסור לי להיות שוחט. הוא פרש אפוא מן השחיטה, על־אף ההפצרות והתחנונים של כל זקני טבריה, ואף־על־פי שרבים מאנשי טבריה, ובראשם סבי, עשו מעשה־שכנגד ופרשו מאכילת הבשר. אז נעשה ר' אלתר למלמד, ולא נרתע מן המעבר שהיה כרוך בכך, למגורי עוני ולחם צר. אולם, לסיפור זה יש גם המשך. לימים הלכה בתו הצעירה של ר' אלתר לטייל, נכנסה לטחנת הקמח, נתפסה בגלגל ונהרגה. אמר ר' אלתר: „ריבונו של עולם, עדיין לא שילמתי? במיטה שאישן הלילה לא אישן מחר" — ונטל על עצמו גלות עד לסוף ימיו. כזה היה ר' אלתר שוחט, ואם יש לי קשר כיום לתורת־ישראל, ועדיין זוכר אני משהו ממה שלמדתי בה, הרי זה הודות ליהודי הגדול הזה.

פרשה בפני עצמה בטבריה היו לי בתי־הכנסת, אשר בהם עבר עלי רוב הזמן — בבוקר, בערב ובלילה. שייכותי נתחלקה שם בין שני בתי־כנסת במקביל. האחד היה של חסידי רייסין, או הווה אומר של הסלונימאים, ואחד היה של הקרלינאים, או בית־הכנסת הקרליני. שניהם היו בבית אחד: הקרליני בקומה העליונה, ובו התפללו טובי העיר, והסלונימאי למטה, כפוף ודל. אולם, אני נמשכתי דווקא לבית־הכנסת הזה. בית־הכנסת הקרליני נדמה לי כעין ה„זעבלאך־שול" שזכרתי מחברון, אשר

י. ל. שניאורסון

בן 34

בן 40

בן 55

מסיבת יובל 70 שנה לי. ל. שניאורסון

יושבים: רחל וי. ל. שניאורסון — על ברכיו נכדו רמי

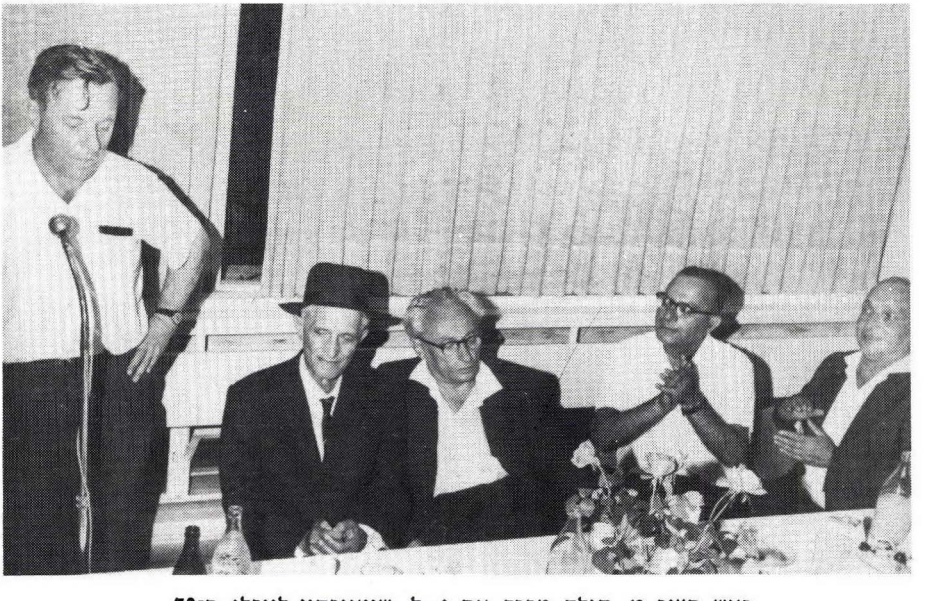
עומדים מימין: עמנואל הנגבי, חתנו אריה שקלרצ'ק, בתו אסתר, הנכדה רונית, בתו יהודית, הנכדה ענת, חתנו דוד פלוטניק, בתו רות, הנכדה נורית, חתנו טוביאס, הנכדה דפנה ויוסף פרלמן

בחיק המשפחה

י. ל. שניאורסון נואם במסיבת היובל שלו

ראש העיר ט. קולק מברך את י. ל. שניאורסון ליובלו ה־70

שולחן הנשיאות במסיבה

יושבים מימין: ד"ר י. אלדד, חתן היובל, רעיתו רחל, עמנואל הנגבי,
יעקב אליהב, חיים דבירי ויהושע זטלר

י. ל. שניאורסון ויצחק שמיר

אברהם אקסלרוד ממתיק „סוד גלוי" עם יהודה לייב

חיבה מופגנת ל„סבא" ע"י אחד החניכים הצעירים

אברהם אקסלרוד מברך את חתן היובל

טדי קולק מברך את רחל. ברקע: יצחק שמיר, י. אליהב, ח. דבירי

יהודה לייב (סבא) מודה למברכים. הוא מכריז ומנבא: „טדי קולק יהיה ראש העיר הראשון של ירושלים המאוחדת" — (כעבור פחות משנה, הכל התגשם)

בחתונה עם זקן רבני ירושלים, הרב זווין

עולים חדשים; בני בתו דבורה מאוסטרליה : ברייין ארסקין, רעיתו ג'ין והילדים : רבקה, מיכל ובנימין

אף הוא היה בקומה העליונה ואשר נהגו להתפלל בו כל אלה שביקשו לסיים את התפילה מוקדם או שרצו לצאת בשבת לטייל. לכן התפללתי בבית־הכנסת הקרליני בימות החול, ואז נמצאתי מתפלל עם רבי. לעומת זאת, בשבת, נוהג הייתי להתפלל עם אבא או עם סבא בבית־הכנסת של הסידי סלונים. בן 74 אני היום, ואין מלים בפי לתאר את חזית־הדמויות של כותל־המזרח (או כותל־הדרום) אשר יכולת לראות בבית־הכנסת הזה: ר' נח ויינברג, אחיו של ר' שמואל, האדמו"ר מסלונים באותו הזמן, ואבא של ר' אברהם, האדמו"ר הנוכחי; על־ידו ר' יהודה־לייב שהזכרתי לעיל; אחר כך ר' הערש־מיכל ור' שמעיה, ר' לייזער וסבא ר' מרדכי — והרי כותל־מזרח אשר נראה לי אז כמעט כעין מעמד הר־סיני, ואשר שוב לא ראיתי כמותו ובודאי לא אראה.

בעקבות בתי־הכנסת האלה מתרוצצים בי עד היום שלושה נוסחאות של תפילה והווי: נוסח חב"ד ונוסח סלונים, ובנוסף עליהם מה שינקתי מן הקרלינאים. הללו דלקו באש־קודש; ואף־על־פי שאולי נוטה הייתי להחליף את קומת בית־כנסתם, סלונימאים למעלה וקרלי־נאים למטה, הרי חוויה עמוקה היתה לי להתפלל עמהם.

חוויה עמוקה מסוג אחר היתה לי באותם הימים גם בעניין אפיית המצות. היום קונים מצות מוכנות בחבי־לה, והרי זה כמעט עניין של חול. אולם, אז לא כן היה: מתחילה היינו הולכים לשדה בזמן קציר החיטים, ומדיי־קים שלא יהא זה יום טל, ולא תהיה לחות. אחר־כך היינו ממוללים את השבלים בידיים ומניחים אותן במקום נקי עד לפני פורים. בפורים נשאנו את השבלים בשמחה גדולה לטחנה, ואחר כך, לפני ערב פסח, שוב היתה שמחה גדולה בבית־סבא כשהלכנו למלא את הכדים ב„מים שלנו"

— היינו מים שהושארו להצטנן במשך הלילה — כדי ללוש בהם את המצות. לבסוף היתה שם שמחה רביעית של קדושה כשהמצות נאפו למעשה — וכך הרגשנו באמת את הפסח כחג של קדושה וטהרה.

אולם, פרשה אחרת בטבריה — ולהבדיל הפעם בין קודש לחול — היו המחלות. חליתי שם לעתים קרובות, ומסתבר כי שני טעמים היו לדבר. ראשית: תנאי התברואה. בית־שימוש ציבורי לא היה בעיר, אלא הכל השתמשו בבתי־השימוש שעל־יד הכינרת, אך הדבר לא מנע את הערביות מלשאוב את מי השתייה שלהן מאותו המקום ולהביאם גם הביתה בכדים גדולים על ראשן. אף הלכלוך והזבובים היו רבים, ונתנו את אותותיהם ביחוד בתנאי הצפיפות של העיר. ושנית: תנאי האקלים, אשר נראה כי הכבידו עלי, ובקיץ היו צריכים לקחתני לצפת. המטפלת בי היתה דודה הדסה, אחות אמי ואשתו של ר' אברהם בר' נח ויינברג הנ"ל. משנסעה אמי, היתה היא לי כעין אם שנייה, ואמנם היא גם היתה דומה לה, כשתי טיפות מים.

מעשה שהיה אז, שכאשר נסעו ההורים, השאיר אבא כמה פרוטות לילדים, וקנינו בשר צלוי מרוכל ספרדי. כדי להענישנו ציווה אפוא ר' מרדכי שבשבת לא ניתן בבית. אלא נישאר אצל רבנו, ר' אלתר. אולם, כעבור שעתיים הופיעה דודה הדסה, ופתק בידה לשחררנו. הא כיצד? היא לא נרתעה מלהתקומם והודיעה לאביה, שגם היא לא תהיה בשבת אצלו, ולא תישאר עם בעלה, אלא תבוא ותשהה עמנו; וכדי לעמוד על גודל הדבר כדאי אולי להזכיר שהלא האבות והבנות של אז לא היו כאבות וכבנים של היום.

במסירותה הגדולה של דודה הדסה, יתכן שהתגלתה

איזו תכונה משותפת של נשי טבריה, אשר נראו לי כמצטיינות באהבה, בחום ובריעות. אם אחת מהן חלתה, היתה כל טבריה חולה עמה — כי גם האנשים נסחפו ממילא בלהט־הדאגה שאחז בנשותיהם. זכור לי המקרה של אסתר, בתו של ר' מתס סנדברג, שחלתה במחלה אנושה והיה הכרח להביאה לניתוח בצפת (מאחר שבטבריה היה רק בית חולים של המיסיון, ובודאי לא יכול היה לעלות על הדעת כי תיגש לניתוח שם). כביש לצפת, כמובן, לא היה אז, והחולה היתה צריכה אפוא לנסוע בדרך־לא־דרך, על גבה של פירדה. שמונה יהודים התנדבו להובילה, וגם הרופא ד"ר טורנס עצמו הודיע כי ילווה עד צפת, והצטרף למסע רכוב על סוסו. כל יתר אנשי טבריה, אשר היו מוכנים מלכתחילה להובילה על ידיהם ונאלצו לבסוף להישאר, עמדו על־כל־פנים וחיכו בקוצר־רוח לידיעות בדבר שלומה.

נטייה כזאת של התעוררות לנוכח פני מחלה ראויה לציון במיוחד על רקע המציאות, שמחלות ללא מרפא היו שם תופעה רווחת. כך, אחות אחת שלי, שאהבה אותי מאוד (ואשר בזה מבקש אני להציב לה כאן זכרון) — הרי יום אחד, בהיכנסי לרגע הביתה מן החדר, כדי לחטוף טעימה כלשהי, עוד ראיתיה בריאה ושלמה כדרכה; אך כעבור רגע, כשחזרתי לחדר, באו והודיעוני שהיא נכנסה לבית־השימוש, צנחה ונפטרה. כיום היו בודאי מבחינים מקודם באיזו מחלת־לב שהנערה לקתה בה, אך באותם הימים איש לא שם לב, אלא קיבלו בהבנה שהנערה מתה סתם כך, צנחה ונפטרה.

או, בדומה לזה, מחלת העיניים הטרוטות. כמעט כל יושבי טבריה סבלו מן המחלה הזאת, וכל־כך היה הדבר אופייני עד שאנשי צפת, אשר טינתם לבני־טבריה ידועה, היו מתלוצצים עליהם תוך העוויה של חיקוי־דיבור:

„הדלקתם כבר את ההדלקה?" — והיינו שבני־טבריה, בבואם להדלקה בל"ג בעומר במירון, אין הם מסוגלים, כביכול, מחמת ראייתם הלקויה, לראות אפילו את אש המדורה הגדולה, אלא עומדים הם ושואלים אם ההדלקה כבר התחילה.

אולם, אם באנו לדבר על טבריה של הימים ההם כעיר־מחלות, הרי בודאי גם אז מכל־מקום אי־אפשר היה לדלג על פניה של טבריה כעיר של מרפא. המדובר הוא כמובן **בחמי־טבריה,** אשר אף בזכרונות האלה כבר היתה לנו הזדמנות להזכיר אנשים שנסעו להירפא בהם. הנסיעה לחמי־טבריה היתה בעגלה רתומה לסוסים. העגלון היה ערבי, ובני ביתנו היו נוסעים על־פי רוב ביום ששי. על־יד ארגז קטן ישב שם ערבי אחד, שחשבתיו משום־מה לתורכי, והיה גובה שני מטליקים בעד כל מתרחץ. המים החמים של המעיין היו זורמים לשתי בריכות, ועודף המים היה נשפך לכינרת. אל מקום השפך הזה היו אנשים מסמיכים פחים של מים מתוקים, כדי שיתחממו ממי־המעיין, ואחר־כך היו מתרחצים במי הפחים, כדי להיטהר מן הרחצה במים המלוחים של מי־המעיין. אחת הבריכות היתה לה דמות אריה, ולי היו מספרים כי המים החמים, שכל־כך נרתעתי מהם, באו מתוך לוע הארי.

אולם, על אף קיומם של חמי־המרפא, ועל אף ההיזקקות המרובה אליהם, לא היתה טבריה משופעת ברופאים, כי אם אדרבה: רובם של רופאיה היו רופאי־אליל — בעיקר, כמובן, בין התושבים הערבים — וגם מציאות זו תרמה בודאי לא מעט לריבוי החלאים בתוכה. כרופא של טבריה בזמני זוכר אני את שמו של ד"ר גלידל. מלבדו, מסתבר שאנשי טבריה נזקקו לשירותיו של ד"ר הלל יפה, אם כשישב זמן־מה בטבריה, ואם כשהיה נענה לבוא מסבי־

בות חיפה. זוכרני כי בבית סבא דיברו עליו תמיד בהערצה וכמעט ביראת־קודש, כאיש גדול במקצועו ומצוין במידותיו — וזאת אף־על־פי שדרך־כלל היתה ביהדות החרדית הסתייגות מרופאים־דוקטורים.

טבריה זו, כפי שאני זוכר אותה ומתגעגע אליה, ואשר נהרסה ממש ושוב איננה קיימת, ניטלתי ממנה אחרי שובו של סבי ר׳ אברהם־זלמן ולקראת שובם של הורי מחוץ־לארץ. דודי, ר׳ אברהם סלונים, האדמו״ר העכשוי, קיבל עליו להובילנו — אותי ואת אחי שלום המנוח — עד ירושלים. היתה זו דרך מלאת חוויות. תחילה נסענו בעגלה לצמח, אחר־כך ברכבת מצמח לחיפה ושוב בעגלה מחיפה לירושלים — והלואי ויכולתי לזכור כל מה ששמעתי באותה דרך ארוכה, באותו גיל־שיכחה של נער בן 11. בירושלים בא הדוד שמואל המנוח, אחי אבא, וקיבל אותנו כדי להובילנו לחברון. הדבר הראשון שעשה לנו היה שגזז מפאותינו הטברייניות, הארוכות מאוד, והתקינן קצרות בנוסח חב״ד. בחברון חזרנו מלכתחילה לבית סבא — כי אבא ואמא חזרו רק כעבור מחצית השנה, — וסבא המשיך ללמדנו תלמוד.

חברון — ימי הנעורים

החינוך שלי בימי הנעורים בחברון לא התבטא רק בלימוד הגמרא, כי אם גם בהשראת הרוח של חב״ד והחצר של לובביץ׳ אשר למעשה רק היא היא שנשארה מכל ההסתעפויות אשר היו בחב״ד.

מהשראת הרוח הזאת רוצה אני להביא כאן כמה סיפורים, אשר היו לי לאבני־פינה של מחשבה ולמוקד מאיר־עיניים בכל עת מצוא.

בר־פלוגתא של ר׳ שניאור־זלמן מלאדי היה ר׳ ברוכ״ל — הוא ר׳ ברוכ׳ל, אשר כדי להיות אדמו״ר היה זקוק לעזרתו ותיווכו של הרשלה מאוסטרופולי. אולם, ר׳ ברוכ׳ל היה נכדו של הבעש״ט, ומשום כבודו של הבעש״ט בא ר׳ שניאור־זלמן אליו, על אף המחלוקת והבדל־הרמה שביניהם. אמר ר׳ ברוכ׳ל לר׳ שניאור־זלמן ולבני־פמלייתו: ,,יודעים אתם מי אני? אֲני נכדו של הבעש״ט!״. ענה לו ר׳ שניאור־זלמן: ,,אתה נכדו של הבעש״ט?! אנחנו **תלמידיו** של הבעש״ט, ובכן **אנחנו נכדיו!״.** (אמר העורך: דוק אפוא וראה, שלא היחוס המשפחתי הוא הקובע כי אם היחוס הרוחני; אולם, על־כל־פנים, אין הדבר דומה לעניין הניגוד הידוע שבין זכות עצמו של אדם לבין זכות־אבות. כי אצלנו, על־פי **תורת ישראל**, שהיא תורה של מסורת, הרי גם זכות עצמו של אדם אינה יכולה לבוא

לו מיניה וביה, אלא תלויה היא במקור התורני אשר ממנו ינק ולמד — ומקור זה מעלה ממילא מעטה של כבוד גם על השתלשלות היחוס המשפחתי: השתלשלות משפחתית זו היא היא מלכתחילה כיוון־השראתו הטבעי של המקור והתגלמות שרשרת־השראתו שבכוח, באופן שהיחוס הרוחני גרידא שוב אינו יכול לדחותה או לבוא במקומה לגמרי, אלא מתחייבת סינתיזה).

ועוד: ר' שניאור־זלמן פסק כידוע, בניגוד לכל שיטות החסידים האחרות, כי בערבית של ערב שבת אין לומר „ושמרו בני־ישראל את השבת", משום שיש לכך דין של הפסק בין גאולה לתפילה. אמר לו ר' ברוכ'ל: „איך מעז אתה למנוע יהודים מאמירת „ושמרו"!? הרי כשאומרים יהודים „שמרו" מתרגשים כל־כך העולמות העליונים עד שנעשה בשמים יריד!". ענה לו ר' שניאור־זלמן: „אין אנו חייבים להשתתף בכל היריד, ואף אם הם נערכים בשמים".

ר' שניאור־זלמן היה אומר: „על שלושה דברים בטוח אני שיש לי חלק לעולם הבא: ראשית, בזכות הפרות והעזים שגאלתי מיסורים, כשתיקנתי שיהיו שוחטים בחלף חד, ולא עוד בסכין קהה כבפולין. שנית, בזכות הנשים שגאלתי מסכנה, כשהכרעתי להתיר את המקוואות החמים, ושלא תהיינה טובלות עוד דווקא בקרים; ושלישית, בזכות ר' אברהמ'ל מלאך, שעל גאולת נפשו של זה יבוא אביו המגיד ממזריץ', להקביל את פני". ומעשה שהיה כך היה: לר' דב־בער ממזריץ' נולד בן שלא היה זקוק לכלום — לא לאכילה, לא לשתיה ולא לאשה, ועל־כן נקרא שמו אברהמ'ל מלאך. אולם, לפי תורת היהדות, הרי לא המלאך הוא הגדול, כי אם האדם. האדם, יש לו יצרים ומאוויים, עליהם צריך הוא להתגבר

ממעלה למעלה, עד המעלה הגבוהה ביותר, ומשזכה לכך נקרא הוא צדיק. לעומת זאת, המלאך, אין לו מאוויים, ולכן גם אין לו התעלות ואין לו זכויות. קרא אפוא ר' דב־בער לר' שניאור־זלמן את אברהמ'ל וישב לערוך עמו תיקון־חצות. אגב כך אמר לו: „אברהמ'ל, תיקון־חצות הוא דבר גדול עד מאוד, אך ראה שפת בחמאה לפני תיקון־חצות היא דבר גדול גם־כן. קח ותאכל, שאם לא תיקח לא תוכל כלל לערוך את התיקון, באשר רק ה„קח' הזה הוא שיתן לך את כל הרוחניות ואת כל הנחוץ לשם התיקון זולתה". באופן כזה נעשה ר' אברהמ'ל לאט־לאט לבן־אדם, הצריך לאכול ולשתות, והזקוק אף לאשה, עד שהגיע להיות גם סבם של הריז'ינאים — ואת המהפכה הזאת, שבה הצליח ר' שניאור־זלמן להעלות מלאך לדרגה של אדם, ראה לו הרב כזכותו הנעלה ביותר.

(בדומה לכך שמעתי מפי ר' מרדכי אפשטיין, ראש ישיבת סלובודקה בחברון, שלכאורה למדנו כי לכהן הגדול מכינים בערב יום־הכיפורים אשה על אשתו, שמא תמות אשתו ולא יוכל לקיים ו„כפר בעדו ובעד ביתו". אולם, באמת לא זה העיקר, אלא חששה התורה שמא תיטרף דעתו של כהן גדול, ובמקום להתפלל על ישראל יתפלל לאשה יפה. ואם תמצי לומר: היתכן? כלום תחשוד התורה בכהן גדול בדבר שכזה? תהא התשובה שאמנם כן: מפני שאלמלא חשוד היה הכהן הגדול על כך, לא היה ראוי כלל להיות כהן גדול ושליח־ציבור).

על ר' שמואל, המהר"ש, זה הרב של לובביץ' שירש את הכיסא מאביו, ר' מנחם־מענדל, בעל ה„צמח צדק", סיפר לי אבי ז"ל (כשסביבו, כרגיל, מעגלי־מקשיבים, שהיו מתאספים לשמוע את נועם סיפורו): המהר"ש היה מקבל את חסידיו שלוש פעמים בשבוע, בבית קר ובבגדים לבנים

ודקים מאוד, וכשהיה גומר מעמד של „יחידות" (או, הווה אומר, ראיון), היה צריך להחליף את כל בגדיו, באשר היה יוצא רטוב מזיעה. פעם אחת בא ר' דויד־הערשל חן, שהיה רב השל צ'רניגוב, וביקש להתקבל אצל המהר"ש, אולם היה זה כבר אחרי זמן הקבלה הרגיל, והמהר"ש היה בחדרו, מחליף את בגדיו. פגש את ר' דויד־הערשל שמשו של המהר"ש, אשר כרגיל אצל שמשי חב"ד היה אדם פשוט מאוד, והוא תמה בפני ר' דויד־הערשל, מדוע מזיע כל־כך המהר"ש. שמע זאת המהר"ש, יצא ואמר לו: „אמנם, כל המהרהר אחר רבו כאילו מהרהר אחר שכינה ולכן לא תוכל עוד לעבוד אצלי, אם כי תקבל את משכורתך בבית, כל ימי חייך. אולם, מכיון ששאלת שאלה, חייב אני להשיב לך. שמת לב כמה אנשים היו אצלי היום? עשרים. ופרנסו־תיהם ועניניהם שווים הם? לא. זה חייט, וזה סנדלר, וזה סופר. אך אני, הריני רב. ובכן, כשנכנס אלי, למשל, הסופר, הרי כדי להבין את עניינו צריך אני קודם־כל להתפשט מישות הרב שלי ולהתלבש בישות של סופר. אחר־כך, כדי לייעץ לו, שוב צריך אני להתפשט מישות הסופר, כדי לחזור ולהתלבש בישות של רב — ועתה צא וחשוב כמה פעמים צריך הייתי להתפשט ולהתלבש, ולחזור ולהתפשט ולהתלבש, כדי לקבל את עשרים האנשים שקיבלתי. הייפלא אפוא שאחר כל זאת אני מזיע, וחייב אני להחליף בגדים?". לדידי, מוסר־ההשכל שבכך הוא, **כיצד** אמור הרב לשמוע את הפונים אליו וכיצד אמור הוא לתת להם את עצותיו, ונדמה לי כי הידיעה לשמוע כך, וכך לייעץ — היא היא כוחה של חב"ד.

ומסיפורי לובביץ' דהתם אל סיפורי לובביץ' דהכא. על־יד חצרו של הרב בלובביץ' היתה ישיבה, שנקראה „תומכי־תמימים" (בהיות שעל־פי תורת חב"ד, הדרגה

שאליה חייב האדם לשאוף היא דרגת ה„תמים", על סמך מה שכתוב „ויעקב איש תם יושב אהלים") — וחלק מהישיבה הזאת, כעשרה בחורים ו„משפיע", המגיד שיעורי חסידות לפני הקהל, הועברו לחברון. בחברון נקראה הישיבה „תורת אמת", והצטרפו אליה כמה אברכים מירושלים, אשר ניתן להם מענק חדשי, כדי שילמדו תורה בחברון, ויצאו מהם כמה גדולי תורה. כמו כן הגיעו לחברון משלחת לובביצ'אית, לרגל המחלוקת שהתפתחה בכולל חב"ד בחברון, בעקבות המחלוקת שהתנהלה בקרב חב"ד בחוץ־לארץ, בין החצר של לובביץ' לבין החצר המקבילה שנוסדה בבובריוסק — ואנשי המשלחת הזאת יסדו בחברון כולל מיוחד של חסידי לובביץ'. חברי הכולל הזה קיבלו דמי־חלוקה מוגדלים, אם כי גם דמי־החלוקה האלה נשארו עדיין נמוכים למדי, ולא היה בהם כדי פרנסה (הכולל היחיד, אשר אנשיו יכלו להסתפק בדמי־החלוקה שלו, ללא תוספת של עיסוק מפרנס כלשהו, היה אז רק כולל הונגריה; ואמנם, העובדה היא שרוב „הישוב הישן" לא חי מן ה„חלוקה", אלא היו לו עסקי־פרנסה רגילים, ולו גם צנועים, ואילו ה„חלוקה" היתה רק עניין של סעד צדדי). אולם, משפרצה מלחמת העולם הראשונה — ונתיני בעלות־הברית של אנגליה, צרפת ורוסיה, אשר לא רצו לוותר על נתינותם, עזבו את הארץ — קיבלו גם כל שליחי לובביץ' הנ"ל הוראה מן הרב שלא לוותר על נתינותם ולחזור לרוסיה.

מה היו נימוקי הרב אינני יודע, אבל ידוע יפה שחב"ד היתה תמיד נאמנה לשלטון של הצאר. זכור הויכוח הגדול שהתנהל בבית־הכנסת לפני תפילת מוסף ביום ראשון של ראש השנה תקע"ג, כשנפוליון כבש חלק גדול מרוסיה. ר' שניאור־זלמן מלאדי ור' שלמה מקרלין התפללו אז יחד

בבית־כנסת אחד, ור׳ שלמה ביקש כי תיערך תפילה למען נצחון נפוליון. קפץ ר׳ שניאור־זלמן לעומתו ומחה: ,,חס ושלום! אם נפוליון ינצח, יתכן שמצבם הכלכלי של היהודים ישתפר — אבל הם לא יהיו עוד בכלל יהודים!״. וידוע כי עמדת ר׳ שניאור־זלמן לא התבטאה רק בפה. אחד מגדולי החסידים של חב״ד ארגן ריגול נרחב נגד צבא נפוליון, והסופר זלמן־שניאור, בספרו ,,הקיסר והרבי״, מספר כיצד היו מפקדי הצבא הרוסי קובעים את מהלכיהם על־פי הידיעות שריגול זה הביא ועל־פי תנועותיו של הרב — אם הוא נשאר במקומו או נסוג לפנימה של הארץ. למעשה, גם־כן, לא מקרה הוא שקברו של ר׳ שניאור־זלמן איננו בלאדי, ואף לא בלובביץ׳, כי אם רחוק בתוך רוסיה — והסיבה היא, שהוא נפטר תוך נסיגתו מפני צבא נפוליון. וכאן, מסתמא, גם הפעם נהג הרב של לובביץ׳ על־פי אותה המסורת, ולכן הורה לשלוחיו שבארץ לחזור.

אולם, הפעם נראה שאפילו הוראה של חב״ד ולובביץ׳ היתה שלא כראוי. כשהייתי כעבור זמן בפולניה שמעתי, שאחד מן החוזרים נהפך לקומוניסט, והוא היה אחד מחוקריו של הרב הלובביצ׳אי כשהרב נאסר. ואמנם, אינני ערב לנכונות השמועה; אך עצם העובדה שיכולתי לשמעה היא עדות להגיון הדברים.

(בהקשר זה אעיר, שאמנם שני הרבנים האחרונים של לובביץ׳ ברוסיה, ר׳ שלום־בער ובנו ר׳ יוסף־יצחק, היו מגדולי הגדולים, וביחוד ר׳ יוסף־יצחק הגדיל לעשות ומסר את נפשו על קיום התורה. אולם, גם עליו העזתי לחלוק, כשם שעם כל הערצתי הגעתי לחלוק אף על גדול־הדור ז׳בוטינסקי. היחיד שלא חלקתי עליו מעולם הוא **יאיר**).

מלבד אנשי חב"ד היו גם בחברון קרלינאים, ובין אלה השאירה בי רושם מיוחד משפחת הויזמן. ראשיתה שלושה אחים: לייב, מתס וזוסיה; אך מתכוון אני בעיקר לשני שמעון, אחד בנו של לייב ואחד בנו של זוסיה. שמעון בן לייב היה מלווה בריבית לפלחים ונחשב לעשיר: הונו נאמד ב־5.000 נפוליונים. לעומת זאת, שמעון בן זוסיה היה פחח ונקרא שמעון בלעכער („בלעכער", באידיש — פחח). אולם, הוא לא היה פחח רגיל, אלא היה רק בונה תנורים עגולים בעלי ארובה, ממין פח שחור, שנקרא „טוטוס". הערבים לא נזקקו לתנורים האלה, ואפשר להבין כמה תנורים שכאלה יכול היה שמעון בלעכער למכור בישוב היהודי בחברון. הוא נזקק אפוא לפרנסה נוספת, וזו נמצאה לו על־ידי כך שהיו לו שלושה חדרים בדירתו, ובחודש אלול היו חסידי קרלין באים ומתאכסנים אצלו. מלבד זאת היה עושה יין־ענבים, ותוצרתו היתה 5 חביות; אך בימי שטפון היה ביתו נפגע ראשון, וחביותיו היו צפות ברחובות. אפשר גם לציין כי אשתו היתה עושה שמרים מצימוקים. אולם, על אף כל ריבוי הפרנסות הזה אין צריך לומר כי היה שמעון בלעכער עני מרוד. עם זאת, לפחות פעם בשנתיים ראה הוא הכרח לעצמו לנסוע אל רבו, הרב הקרליני, היינו הרב של קרלין־סטולין. לשם כך חוסך היה לחם מפיו, ובבוא הזמן היה קם ונוסע. בנו הצעיר אברהם היה חברי, וכשהאב היה נוסע הייתי צריך לבוא אליהם בשבת לסעודה השלישית, כדי שיוכלו לברך במזומן. בבית־הכנסת היה שמעון בלעכער, עם כל צדקותו, יושב בפינה, כדי שאיש לא ירגיש בו; אף פעם הוא לא כעס ולא בא בטרוניה עם אדם — וכאשר נפטר, נפטרה גם אשתו, כעבור שבועיים ימים אחריו.

חוץ מחלוקת האשכנזים לחסידים ומתנגדים, וחוץ

מהחלוקה של הסיעות החסידיות בין החסידים לבין עצמם, היתה קיימת כמובן, בין יהודי חברון, גם החלוקה בין אשכנזים לספרדים. אולם, קהילת חברון היתה אז הקהילה היחידה, אשר הועד שלה היה משותף לאשכנזים ולספרדים יחד. הועד הזה מעולם לא נבחר (כי איש לא רצה להיבחר ולקבל עליו את התפקיד באופן קבוע), אך כאילו ממילא היו בו חברים שלושת הרבנים הספרדיים והסוחר האשכנזי אליעזר קלונסקי. הועד הזה עסק בעיקר בהעמדת רופא והספקת תרופות לנצרכים, והכסף בא לכך משני מקורות: מן התשלום שהועד היה גובה מן ה„גבלה" — היינו מן הזכות למכירת בשר — ומ„קרן מונטיפיורי", אשר מהקצ־ בותיה היה הועד מעניק גם סכומים כלשהם לעניים בכל ערב חג. קרן זו היתה עשירה למדי, ופעלה בודאי גם מחוץ לחברון, אך לאן היא נעלמה אינני יודע.

בקרב היישוב האשכנזי בחברון מקובל היה המנהג, שפעמיים בשנה היו עורכים סעודות משותפות: פעם בי״ט בכסלו, יום שחרורו של ר׳ שניאור־זלמן מלאדי מבית־ האסורים, ופעם בז׳ באדר — יום פטירתו של משה רבנו, והוא חגה של חברה קדישא, אשר כל היהודים האשכנזים בחברון היו חברים בה. הסעודה היתה מורכבת בעיקר ממאכל שנקרא „קדרה" — בשר כבש, מבושל באורז רב ושומן, בתוך סיר חרס בתנור — וקדמו לו מליחים ודברים אחרים מעוררי תיאבון.

אשר לספרדים, הרי רבים מהם לא היו למעשה מן הצאצאים של גולי ספרד, אלא באו מארצות המזרח, ובעיקר מארצות ערב; אך שלא כמו בטבריה, למשל, היתה בחברון נטיית התמזגות של אלה בקרב הספרדים ממשית, וכמוהם דיברו הם לאדינו.

בהקשר זה של „ספרדים ואשכנזים" נזכר אני בסיפור

שסיפר לי אבא ז"ל: כשהיה ר' ישראל בעל־שם־טוב שולח את גיסו, ר' גרשון קוטובר, להביא כסף לארץ־ישראל, היה מבקש ממנו שבהיותו בירושלים ייכנס אל ה„אורח־חיים", הוא ר' חיים בן־עטר, ויאמר לו כי הרבי דורש בשלומו. עשה כן ר' גרשון, ואמר לר' חיים בן־עטר: „ר' ישראל דורש בשלומך". אמר לו: „מי הוא? איני מכירו!". חזר ר' גרשון וסיפר כי מסר דרישת־שלום מן הרב וכך וכך הושב לו. לימים, כשעמד ר' גרשון לנסוע שנית, חזר הבעש"ט ומסר לו את דרישת־השלום. אמר לו: „והלא סיפרתי לך שאמר כי אינו מכירך!". אמר לו הבעש"ט: „אמור לו שהוא ‚פרענק': כשמתהלך הוא בעולמות העליונים, הולך הוא לפני ואני אחריו, אבל הוא חושב שבעולמות העליונים אסור להסב את הראש לאחור. הגד לו אפוא שמותר, ואם יעשה כך יראה אותי ויכירני".

בביתנו רבו תמיד האורחים: הן אצל סבא — שנדד הרבה בעולם, ומכריו, כשהיו באים ארצה, היו באים להתארח אצלו אפילו לשבועות אחדים — הן אצל אבא, אשר ידידיו הרבים היו באים לבקרו. אחד מהם היה ר' יששכר־וואלף, שהצטיין בנגינה מרוממת־נפש מבעד למסרק, ואיני יודע מניין בא לו הניגון של „על נהרות בבל" על־פי האופירה „נבוכדנאצר" לורדי. ידיד אחר היה ר' יעקב שוסטר, אשר נקרא כך על שם מלאכתו הישנה כסנדלר, אך אשר למעשה כבר החליף מזמן את מקצועו והיה סוכן של מכונות־תפירה „זינגר". הוא היה נודד בין הבדווים ומלמדם להשתמש במכונה, וכשהיה חוזר, היה מלא סיפורים. היינו שומעים אותו ביחוד במוצאי־שבתות, בט' באב אחרי הצהריים או בליל שני של ראש השנה — כל אלה עתים שאפשר לעשן סיגריות ולבלות את הזמן בסיפורים. ידיד שלישי היה

ר' ישראל שפירא מצפת, ממשפחת פדהצור. אל סבא היו באים מבקרים בימי חול המועד. היו באים חסידים, שותים יין ואינם משתכרים. מדי פעם בפעם היה מישהו מן המסובים שולף בקבוק יין טוב מקודמו, כעין מעשה־הפתעה, ואז היו מברכים „ברוך הטוב והמטיב" — וחוזר חלילה.

כפי שכבר סיפרתי, חזר אבא לעסוק במסחר האת־רוגים. פעם אחת נסע לחוץ־לארץ לקבל הזמנות, וכש־חזר היה בטוח שתהיה לו שנת־ברכה מיוחדת, כי ההזמ־נות מרובות היו יותר מן המשוער. אולם לא עבר זמן רב והתחילו להגיע מברקים כי האתרוגים לא נפדו. מה קרה? הלולבים התאחרו בגידולם, ומכיון שהסוח־רים לא הספיקו למכרם, לא היה להם כסף לפדות את האתרוגים. הסתבכנו אפוא במשבר נורא, כי אבא נשאר ממש בלי לחם. הוא ניסה לאסוף כמה תלמידים וללמדם תורה, אך הדבר לא היה מתאים לאופיו, ולבסוף באה הצעה כי יפתח בית־מלון. ההצעה התקבלה על דעתו, והוא פתח מלון בשם „אשל אברהם". היה זה המלון הראשון והיחיד בחברון, וזמן־מה אף קראו לאבי „אדון אשל", על שם מלונו.

באותה עת החלה ראשית התעניינותי בסדרי ממלכה ומדיניות, וכרקע לכך אספר תחילה על מבנה הממלכה ששרר מסביבנו.

המימשל היה מחולק ל„ואליות", או מיני איפרכיות, ובראש כל ואליה (או „ואלייט") עמד „ואלי". ארץ־ישראל היתה מחולקת בין ואליית בירות וואליית דמשק, ולפנים מכל ואליה היו מחוזות (סנג'קים, כמו סנג'ק שכם וסנג'ק עכו). אולם, ירושלים היתה בירה של מין מחוז מיוחד, אשר בראשו עמד מותצריף. המותצריף של ירוש־

לים שלט גם על יפו וחברון. עזה ובאר שבע היו בתחום סמכותו של „מותצריף טורסין", הוא מושל מחוז סיני. בכל עיר היה נציג השלטון שנקרא „קאימקם", ואילו הכפרים נשלטו על־ידי „מודיר". מודיר אחד שלט לפעמים על כפרים אחרים. המודיר היה כפוף לקאימקם, ואילו הקאימקם כפוף היה למותצריף. כשהמותצריף לקח שוחד, היה טוב, אך גם כשלא לקח שוחד אפשר היה „להסתדר". שרר אז בממלכה העותמנית משטר של „קפיטולציות", ולנתינים זרים היו זכויות מיוחדות, שניתנו להפעלה באמצעות הקונסולים, אשר כל אחד מהם השתדל להרבות את נתיניו עד כמה שאפשר. הזכויות האלו הגיעו עד כדי כך, שלביתו של נתין זר אסור היה לשוטר להיכנס, ואפילו ברחוב אסור היה לשאול את האיש אם יש לו דרכון ומה המסמך המעיד על נתינותו הזרה. לא ייפלא אפוא, אם רבים נחשבו כנתינים זרים, לא באופן מבורר, כי אם מסתמא. כך, למשל, בני משפחתנו היו מוחזקים נתינים בריטיים, כי סבא היה בדרום־אפריקה — אבל מסמך על כך לא היה לסבא, והוא גם לא עשה שום מאמץ לקבלו. לממשלות הזרות היו גם שרותי דואר מיוחדים שלהן, אשר במקום שהיו להם סניפים (כמו שרות הדואר הנוכרי היה האוסטרי, אבל היה גם שרות בירושלים) העדיפו אותם התושבים על פני הדואר התורכי. גם שרות איטלקי, צרפתי ואנגלי.

יום אחד — היה זה בשנת תרס"ח — הופיע ברחובות כרוז שהודיע על גמר שלטונו הבלתי־מוגבל של השולטן עבד־אל־חמיד השני ועל הקמתו של בית־נבחרים ועריכת בחירות להרכבתו. היה זה לאחר המרד של „התורכים הצעירים", אשר שמם הרשמי היה „אחדות וקדמה", והם דגלו בריכוז השלטון. באויר החלה לנסר הסיסמה

של „חוריה" — חרות — וברחובות חברון רקדו יהודים וערבים משמחה. הדבר נראה כפתיחה של תקופה חדשה, ובקרב היהודים קמה קבוצה בראשותו של אברהם אלמליח המנוח, אשר הוציאה שלוש פעמים בשבוע עתון בשם „חרות", על יסוד התקווה לחרות המובטחת. זוכר אני גם־כן, שפגשני פעם בחור ושאל: „יודע אתה מה גדול הוא השם הזה שהתורכים הצעירים בחרו להם — ,אחדות וקדמה'?!" — ואמנם, לכאורה נשמע הדבר יפה עד מאוד.

אולם, נראה לי שלמעשה לא היתה תקופת „התורכים הצעירים" טובה ליהודים — ורק השתדלנות היהודית היא ששימשה כאן שוב כפתח־מוצא.

דוגמה מובהקת לכך יש לנו בדמותו של אלברט ענתבי. הוא היה יהודי ספרדי, ושפתו היום־יומית היתה רק ערבית. אולם, הוא היה מראשי המדברים ב„ייק"א" ו„אליאנס", והיה מגלגל כספים רבים — וכשכסף רב מצוי היה תחת היד, לא קשה היה להגיע להבנה עם השלטון התורכי.

כך, למשל, הוטל פעם עיקול על חפצי המלון של אבא, בשל שטר שלא נפרע. נשלחתי לספר זאת לענתבי. הוא לקחני עמו, נכנס למשרדו של התובע הכללי (אשר היה הפקיד הגבוה ביותר בשלטון, אחרי המותצריף), דפק במקלו על השולחן והכריז: „פה גזלו מאנשים את לחמם. לא אשתוק לך!" — וכדאי היה לראות כיצד התרפס התובע הכללי לפניו.

עוד היה מעשה במותצריף אחד, אשר עם התמנותו הודיע מראש כי הוא שונא ישראל. ענתבי אמור היה להיות בין מקבלי פניו, אך משנודע לו מה טיבו, נמנע מלבוא. היה שם פקיד אחד מתורגמן, באשא אפנדי

שמו, אשר כל יום נכנס היה אל המותצריף והיה מסיתו שרק ענתבי לא בא להקביל את פניו. יום אחד הודיע ענתבי כי הנה עומד הוא לבקר את המותצריף, וסידר מראש שבשעת בואו יתקיים מיסדר משטרה וראש המשטרה יצווה על השוטרים להצדיע לפניו. בשעה הקבועה בא ענתבי, קיבל את ההצדעה, נכנס אל המותצריף, ואמר: „אני אלברט ענתבי". ענה לו המותצריף: „אני מושל ירושלים". אמר ענתבי: „זה רק אם אני ארצה. חמישה לפניך כבר שילחתי; אתה תהיה השישי — ובקרוב". ואמנם, לא עבר זמן רב והמותצריף הואשם משום־מה כי נתן לבריטים לחפור מתחת למסגד־אל־אקצה והועבר מירושלים באזיקים.

פעם אחרת היה מעשה שג'מל פאשה, מראשי השלטון בזמן המלחמה, בא לירושלים — ושמו הלך לפניו, מפני שבא הישר מתלייתם של יותר מעשרים מנהיגים ערביים בדמשק. ביקש ג'מל פאשה רשימה של המנהיגים הציוניים, כדי להזמינם לבוא אליו ולהזהירם מפני מגמות ההתבדלות של הציונים; אך ענתבי — אשר לא היה מן הציונים — לא היה מוזמן. אף־על־פי־כן בא ענתבי ואמר למוזמנים: „אני אבוא עמכם". כשהגיעו ל„גראנד הוטל", אשר שם השתכן ג'מל פאשה, על־יד שער יפו, הודיעו להם כי ג'מל פאשה רוצה לדבר רק עם חלק מהם. בחרו עשרה. ראה ג'מל פאשה שהם עשרה וביקש שיבחרו רק שלושה. לבסוף נראה לו גם מספר זה יותר מדי גדול, וביקש שיבוא רק אחד. בחרו בענתבי. שאל אותו ג'מל פאשה לשמו. וכששמע מי הוא, אמר: „אין אתה בין המוזמנים". ענה לו ענתבי: „חלה טעות. הזמנת ציונים, והרי אני מנהיגם". אמר לו ג'מל פאשה: „אני דווקא שמעתי שאתה מתנגד לציונים". עמד ענתבי והכחיש

את הדבר מניה וביה ועל כך כותב משה סמילנסקי, שרק אז הבין את טיבו וערכו של האיש.

על־כל־פנים, השתדלותו של ענתבי הצילה את הציונים ממאסר, ומאז — במשך כשנתיים ימים — נעשה ענתבי בן־בית אצל ג'מל פאשה; אולם, סמילנסקי מוסיף ומספר, שפעם אחת שאל ג'מל פאשה את ענתבי: „יודע אני שאתה חכם; אם־כן, אולי תגיד לי מה אני חושב עכשיו?". אמר לו: „אתה חושב שאת ענתבי יש להגלות". אמר לו: „לא". אמר ענתבי: „אתה חושב שלענתבי יש ראש מיותר, אבל נקטתי לשון נקיה, כדי להחליף את רוע הגזרה". *

ולמעשה, אמנם גלה לבסוף ענתבי לאיסטנבול — ומתהפוכות הגורל העצובות הוא שאחרי כל המיליונים שגילגל לא היה לו באיסטנבול לחם לאכול. אני, מצידי, זוכר אותו בגדולתו, כשניסה לעזור בעת המצב הצבאי, בתקופת המלחמה, ורוצה אני להביע כבוד לזכרו.

ומשהגעתי כבר להזכיר „ציונים", הרי באמת, באותם הימים התחילה הציונות לתת את אותותיה בארץ, וההתעוררות התחילה להיות ניכרת גם בקרב הנוער בסביבתנו שלנו. אולם, דברים מיוחדים בנושא זה לא נתבלטו מאז בזכרוני. זוכר אני רק שבהיותי בטבריה שמעתי על ד"ר הרצל את כל שמות הגנאי שאפשר להעלות על הדעת,

---

* אין צריך לומר כי הנוסח המובא כאן אינו מקורי, אלא צוטט מן הזכרון ואף שופץ בעריכה. אולם, מבחינת התוכן מוצא אני למעשה אצל סמילנסקי רק את הנוסח הזה: „פתאם שאלו האחשתרן הזועם: ‚נחש נא, מה חשבתי ברגע הזה עליך?' לשלחני מן הארץ.... ענה ענתבי. העריץ הצטחק מעט ויאמר: ‚כן, טוב היה לך ללכת לקושטא'" (משה סמילנסקי, „משפחת האדמה", ספר שני, הוצאת „עב עובד", תל־אביב, תש"ד, מס' 161). — הערת העורך.

TUTTLEMAN LIBRARY OF GRATZ COLLEGE
MELROSE PARK, PA.

אלא שאיך־שהוא לא נמצאה לכל אלה שום אחיזה בדעתי. אמנם, הרבה מגישתו של ד"ר הרצל, כפי שבאה לביטוי בספריו, נשאר רחוק ממני עד היום, אך בכל־זאת, כאילו מתחת לסף ההכרה הרגשתי, שיש לי קשר אל ד"ר הרצל הזה. הופעתו היתה אז כהופעה של מלך ישראל — וחבל שדווקא עיקר זה ניטשטש אצל מייצגי דרכו בהמשך.

במקביל להתעוררות הציונית התחילה להתפתח בדמשק תנועה של לאומיות ערבית. בתחילה הסתמכו על אחד שוקר־פאשה, ערבי שהיה ראש המשטרה באיסטנבול, וחשבו שתהיה איזו שותפות תורכית־ערבית. מבין ראשי התנועה זוכר אני את עבדול חמיד זהרירי, מוחמד קורד־עלי ושוקרי אל־עסלי. את קצתם גם הכרתי אישית, וביחוד היו לי ויכוחים עם קורד־עלי, כשבא לחברון. הוא היה עורך העתון של התנועה, שהיה יוצא בדמשק.

לפני שהופיעה התנועה הזאת לא עלה כלל על הדעת שמיני האנשים שסביבנו קרואים ערבים. היו סונים, שיעיים, מתואלים, עלוויים, כורדים, מרוניטים, דרוזים ועוד.

התנועה הערבית התחילה להתגבר ביחוד עם מלחמת הבלקן, אשר בה ניתנה לה דוגמה על־ידי הסרת היד התורכית מן העמים הבלקניים, ובד בבד עם כך התחילה התנועה לקבל גם גוון אנטי־ציוני, ואף אנטי־יהודי. עם זאת, מעניין שהיו אז שלושה צירים ארץ־ישראליים בפרל־מנט התורכי: אחד ממשפחת חוסיני, אחר ממשפחת חלדי ואחד ממשפחת נששיבי — ודווקא החוסיני תמך בהתישבות היהודית. לעומת זאת, שני האחרים הרבו בדברי שטנה ושנאת־ישראל, ואף הביאו לגזירה ממש — היא גזירת „הפתק האדום", אשר על פיה חייבים היו עולים לעזוב את הארץ כעבור מחצית השנה — אלא שלמעשה

לא קיים איש את הגזירה.

באותם הימים פגשתי, כאמור, את קורד־עלי. הזדהיתי לפניו כ„ציוני" ואמרתי לו כי לבני עמו אין לארץ־ישראל משמעות, וגם אין להם שום צורך בה: הם מעולם לא בנו בה דבר ולעולם לא יבנו, ואילו אנחנו כאן בשלנו, והם אצלם בתחומם. אולם, קורד־עלי השיב לי: „כאן אין מקום לאיש; יש רק מקום לערבים!" שאלתיו: „ומה תאמר על הדרוזים? כלום גם הם ערבים?" אמר לי: „אנו נעשה אותם לערבים". „ומה על המרוניטים?". אמר לי: „אף אותם נעשה לערבים". לא הוספתי אפוא לשאול שאלות.

מלחמת העולם הראשונה

תורכיה נכנסה למלחמה חדשים אחדים לאחר שפרצה, ושני מאורעות ירדו אז עלינו כחתף ביום אחד. ראשית, הכריזה הממשלה על „מורטוריום", או שמיטת חובות עד סוף המלחמה — ופירוש הדבר היה, שכל היהודים אשר היו להם כספים בידי ערבים איבדו את ממונם, ולא יכלו לקבל מבעלי־חובם אפילו פרוטה. ושנית: בוטלו „הקפיטולציות", ואפילו „נתין זר" חייב היה להראות מי הוא. לנתיני בעלות־הברית ניתנה הברירה „להתאזרח" — היינו לקבל נתינות עותמנית — או לעזוב תוך חודש ימים את הארץ, באניות שבאו לקבלם. משפחתנו עמדה בפני מצב מסובך במיוחד, כי נתינים בריטיים באמת לא היינו, גם לא היינו נתינים עותמניים ואף לא רצינו להת־אזרח — ביחוד מפני שהדבר כרוך היה בחובת גיוס לצבא התורכי, וידענו מה פירושו של דבר זה, מצידו. ואז באה הישועה בדמותם של שני קונסולים. אחד היה הקונסול של ארצות־הברית, אדם בשם גלסבורג, אשר היה אוהב ישראל מובהק, ונבדל בזה מהרבה קונסולים אמריקניים אחרים בארצנו — לרבות אחד יהודי ביניהם — אשר היו דווקא שונאי־ישראל. הוא ניצל את מעמדו הדיפלו־מאטי כדי להעביר לישוב כספים וזהב — וזאת אמנם אינני יודע מתוך ידיעה אישית ישירה, אבל ידוע לי

מפי השמועה. ואילו על מעשי חסידותו של הקונסול השני שהיה אוהב ישראל יכול אני להעיד מתוך נסיוני האישי. המדובר הוא בקונסול של ספרד, **הרוזן דה בלבר.**

אל הרוזן דה בלבר באו המוני יהודים וביקשו: „הצילנו!" הוא אמר: „אני באופן רשמי לא אעשה שום דבר, אבל ביפו יש סגן־קונסול גרמני ושמו קיבלר. לכו אליו". קיבלר היה מקבל 5 נפוליונים והיה נותן איזו פיסת נייר ללא תמונה, אשר בה העיד סגן־הקונסול כי ידוע לו שפלוני הוא נתין ספרדי. הממשלה התורכית סרבה לראות בתעודות האלו מסמך כלשהו, אך אם הובאה התעודה אל הרוזן דה בלבר, היה מסכים לקבל אותה כאסמכתא מספקת להוצאתו של דרכון. באופן כזה קיבלה גם משפחתנו דרכונים ספרדיים, וככה נרשמנו כילידי מליה במרוקו הספרדית, כפי שכבר הזכרתי לעיל.

בהזדמנות זו מעניין לציין שכאשר קמה מדינת־ישראל, ביקשה ספרד לקשור קשרים מדיניים עמה ושלחה לשם כך לארץ את הרוזן דה בלבר, אשר שמו היה עתה **הדוכס דה טראנובה.** אולם ראשי המדינה, אשר בעניין זה מצאו להם מוצא מתאים ליומרות אמונתם הסוציאליסטית, ראו לנכון לדחותו. אותו זמן עדיין הייתי נתין ספרדי, וכשחשבתי לנסוע לחוץ־לארץ פניתי אל הדוכס כדי לקבל דרכון. סיפרתי לו כי אני זוכר אותו עוד מן הימים ההם, ותשובתו היתה אך זאת: „היש עוד יהודים הזוכרים אותי?".

מכל־מקום, אם נחזור לסיפורנו, העובדה היא שאלפי יהודים קיבלו אז — בדומה למשפחתנו — את המעמד של „ספרדים", הודות לאהדתו של הרוזן דה בלבר, וכך נוצרה ממש שכבה מיוחדת של יהודים בארץ, אשר אף־על־פי שלא היו נתינים עותמניים, ולא נתיני מעצמות

המרכז, יכלו להישאר בארץ ולחיות בה ללא הטרדה.

עם זאת, התערערו למעשה חיי היהודים בחברון עד היסוד. נתינים של מעצמות המרכז כמעט לא היו כאן. אלה שרצו לשמור על נתינותם בארצות ההסכמה עזבו, ואף רבים מן הספרדים — היינו בני העדה הספרדית ממש — אשר היו נתיני צרפת, עזבו עמהם (רובם עברו למצרים, קיבלו שם תמיכה, וטרומפלדור גייס את קצתם לגדוד „מובילי הפרדות"). גם הכפרים שמסביב לחברון נתרוקנו מיהודיהם. לא היה נפט ולא היה קמח, ואין צריך לומר שחסרו מצרכים חיוניים כסוכר. כתחליף לסוכר השתמשו במין ריבת ענבים מבושלת־בית. ריבה זו היתה עולה על השולחן עם תחליף של תה או תחליף של קפה. החיים היו רצופי סבל וקרובים למצב של רעב. אפילו תפוחי־זהב שגדלו בארץ היו בבחינת מותרות, ורבים ניזונו מקליפות של תפוחי־זהב. פרצו גם מגיפות של טיפוס וחולירע, וכל אלה עשו שמות בישוב. יהודים שנלקחו לצבא התורכי — רובם לא חזרו.

אולם, משפחתנו שלנו סבלה מפגעי המלחמה הרבה פחות מאחרים, וזאת לא רק בגלל הדרכונים הספרדיים שקיבלנו, אלא גם בשל בית־המלון של אבא, „אשל אברהם", אשר הקצונה התורכית הבכירה והקצונה הגרמנית באו להתאכסן בו. הקצינים הגרמניים אף דרשו מאבא לפתוח סניף בבאר־שבע. הם עזרו לו להשיג שם בית ורהיטים, ואף הבטיחו לו את החסות הגרמנית מפני כל הטרדה.

אין צריך לומר כי רחוק אני מלשבח את העם הגרמני בשל איזו אהבת־ישראל מיוחדת — אם לפני תרצ"ג ואם לאחר מכן, — אבל העובדה נשארת, שבארץ, עד ימי נילי"י, עמד ריווח והצלה ליהודים דווקא מצד הגרמנים.

מפי קצין תורכי, שהיה זמן־מה מזכירו של ג׳מל פאשה, שמעתי, שאפילו במניעת מאסרם — או אף תלייתם — של הציונים (כפי שהזכרתי לעיל בקשר לשתדלנותו של ענתבי) לא נעדר גם חלקו של מברק אשר הגיע בעניין זה במיוחד מוילהלם הקיסר בעצמו.

דברים אחדים לעניין זה של עזרה גרמנית ליהודים באותם הימים יכול אני לספר ממה שאירע בי עצמי ובמשפחתי.

מין שלטון צבאי קיים היה בחברון, שנקרא „מנזל קומנדן״, ותפקידו היה לשקוד על כך שהצבא העובר בחברון יקבל מזון ומקומות איכסון. בא אפוא ה„מנזל קומנדן״ והחרים את בית־המלון שלנו לצרכי הצבא, לאמור שלינת החיילים בו תהיה בחינם. לא התאפקתי וקיללתיו — ודברי נסתלפו, כאילו קיללתי גם את השולטן. למחרת, ביום ששי, נאסרתי, ואני אז בן 18. עמי נאסר גם אבא, והובילו אותנו כבולים בשרשראות לירושלים, למקום שנקרא „חפסנדאן״. היה זה בית־סוהר תורכי איום ונורא, אשר בחדר אחד שלו היו כלואים 400 איש ערבים. לא אדבר על תנאי התברואה ששררו בבית־הסוהר הזה, ורק ארמוז מה אפשר היה לצפות כי יישאר ממני אחר היכלאי כנער בן 18 בין ארבע מאות הערבים. בהגיענו לירושלים מצאנו עומד ליד שער יפו את אלברט ענתבי — ידיד המשפחה ודובר היהודים — והוא אמר, בהצביעו עלי: „חבל על הראש הזה, שמחר לא יהיה על כתפיו״. אולם, לא רק אלברט ענתבי התעניין בגורלנו. היה שם יהודי אחר, אברהם גודאל, נתין בריטי שלא עזב את הארץ וגם לא רצה להתאזרח — ולכן נאסר; אך היו לו מקורות כספיים והיתה לו השפעה אף בהיותו כלוא. כשהובאנו לבית־הסוהר, שמעתי מפי

הסוהרים ש„אברהם" מתעניין בנו ואף מתנהל בקשר אלינו איזה משא־ומתן — ולבסוף יצא סוהר אחד, הביא כמה ביסקויטים והכניסנו בכבוד לחדרו של אברהם. אותו זמן פנה מישהו בחוץ אל מפקד הצבא הגרמני בירושלים, אשר שמו היה **באק**, והלה הבטיח כי משפטנו ייגמר בטוב. המשפט התקיים באופן דחוף למחרת, ביום השבת, בפני הממונה על ה„מנזל קומנדן" בירושלים. תוך כדי הדיון נכנס לחדר הגנרל באק, כדי לשאול כביכול את המפקד התורכי שאלה צדדית כלשהי, ואגב כך — בראותו אותנו — פנה בידידות אל אבא: „מה שלומך, מר שניאורסון?". המפקד התורכי הבין את הרמז ושאל את אבא אם לא יסבול מן ה„מנזל קומנדן" של חברון, במקרה שהמלון ישוחרר. אבא השיב כי ודאי שיסבול. המפקד אמר: „מחר הוא כבר לא יהיה שם" — ואמנם כך היה.

שחרורי חל בט' בשבט — חודש שאירעו בו הרבה מאורעות גורליים בחיי — ובמקרה זה אמנם אפשר לומר כי גנרל באק הוא שהצילם. באותם הימים, לתלות אדם בעוון של קללת השולטן, היה דבר של מה־בכך.

אולם, גם ה„מנזל קומנדנים" שהתחלפו בחברון לא היו דווקא תמיד נוחים לנו, ואחד מהם חזר וציווה להדביק שלט על המלון לאמור, שכניסת החיילים אליו היא חפשית. אלא שבינתיים כבר מיודדים היינו עם כל הקצונה הגרמנית הבכירה. יום אחד עבר בחברון הגנרל **קרס פון קרסנשטיין**, מפקד הצבא הגרמני באזור התעלה — ולא יאומן כי יסופר: גנרל זה, כשהיה עובר בחברון, היה מעמיד את מכוניתו לפני המלון ושואל אם אין אנו רוצים להעביר משהו אל בית־המלון שלנו בבאר־שבע. ניגש אם־כן אחי שלום המנוח אל הגנרל, והסב את תשומת־לבו אל השלט. שאל הגנרל: „מי עשה זאת?"

אמר לו אחי: „זה המנזל קומנדן". „והיכן הוא?" אמר לו: „לא רחוק". שלח אפוא הגנרל לקרוא ל„מנזל קומנדן", וכשהופיע והודה כי הוא שציווה לתלות את השליט, ציווה עליו הגנרל להורידו. אמר ה„מנזל קומנדן": „טוב, יבוא חייל ויוריד". אמר לו הגנרל: „לא, מיד קח סולם והורד את השלט לעיני" — וכך היה.

אלא ששוב, דבר שאין צריך לומר הוא, כי אין בכל אלה סניגוריה על העם שהשמיד שליש מישראל, ובהם מן הטובים בבני עמנו.

בינתיים, על־כל־פנים, בחסות הגרמנית, פירנס אותנו המלון על שני סניפיו בכבוד. אמי נתגלתה אגב כך כמבשלת בחסד עליון. היא בישלה לתורכים, לגרמנים ולערבים, לבני כל הגזעים והדתות, ואין צריך לומר ליהודים — ובין כל אלה לא נמצא אחד אשר יאמר על תבשיל שלה „לא טוב". להיפך: הכל שאלו „איפה למדת זאת?" — ובאמת תימה הוא, כי אמי באה מבית אשר לא הצטיין בבישול. עד היום זוכר אני את דגיה ומרקיה וכל שהיא בישלה כדבר אשר לא יאומן.

הודות לעבודתי בבית־המלון אף זכיתי פעם לראות את אבשלום פינברג. חלק מבני ביתנו, ואני בתוכם, עברנו לטפל במלון באר־שבע. על הארץ ניחתה אז מכה של ארבה, מעין זו המתוארת בספר יואל ואשר כיום שוב אין אנו יודעים כמותה. הארבה עשה שמות, לא השאיר שום ירק ולא עץ בקליפתו; הוא חדר גם לבתים, אכל את הוילונות ורחש בבגדים ובמיטות — ובמסווה של מסע לחיפוש מקור הארבה, בשליחות הממשלה התורכית, יצא אבשלום פינברג לאזור הגבול במדבר. שם הוא נחשד ונתפס והובא כאסיר לבאר־שבע. היה זה עוד בימי האידיליה בין אהרן אהרונסון וג'מל פאשה, ובאמצעותו של אהרונסון שוחרר

אז אבשלום עד מהרה. אולם, בינתיים ראיתיו בין שני החיילים התורכים שהובילוהו, ועד היום צופה אני את דמותו עומדת לפני: ביפיו ותפארתו, בזקנו העגול ובעיניו, גבוה ותמיר — לא אגזים אם אומר: זו דמות־החלומות של נסיך למלכות בית־דויד.

בבאר־שבע היו אז יהודים מלבדנו רק משפחת גורדון, אשר היתה להם טחנת קמח וכל בדואי הסביבה היו מביאים אליה מה שהוצרכו לטחון. כעבור זמן נוסף בבאר־שבע גם חנווני יהודי, אבל שהותו במקום לא ארכה. והמלחמה התמשכה והלכה, בערך ארבע שנים. בט"ו בסיון תרע"ו נשאתי לאשה את בת־דודתי, רחל, ונולדו לנו ארבע בנות. בשים־לב למיעוט החברה היהודית בבאר־שבע נשאר מרכז חיינו המשפחתיים בחברון.

יום אחד הייתי בירושלים וחזרתי בלילה לחברון. היה ליל גשם, ואמא באה לקראתי וסיפרה כי בהעדרי ובהעדרו של אבא באו מטעם הצבא, ובאמתלה של החזרת רהיטים צבאיים, שהושאלו לצורך איכסון חיילים, לקחו מאתנו את כל הרהיטים ולא השאירו אפילו מיטה אחת לישון. כך עשו לא רק לנו, כי אם גם ליהודים אחרים שהיה להם איזה חדר יתר והיו מאכסנים בו קצינים. חזרתי איפוא מיד לירושלים והתחלתי „להתדפק על דלתות". באופן כזה הגעתי גם למלון „פאסט", והנה מיודענו הגנרל קרס פון קרסנשטיין הנ"ל יורד במדרגות לקראתי. „מה אתה עושה כאן?" שאל. סיפרתי לו שלקחו מאתנו את כל רהיטי המלון. חזר ושאל: „ומה עשית?". סיפרתי לו שפניתי אל קצין פלוני ואל קצין פלמוני. „נסתתרה בינתך?", אמר הגנרל, „לא תצליח אלא־אם־כן תלך אל הראש". „אל הראש?", אמרתי, „הנה, אתה הראש!". אמר: „לא, לא אני. לך אל ג'מל פשה". אמרתי:

„אני אל ג׳מל פאשה?״ וכי מי יכניס אותי? מי יתן לי להיכנס?״. אמר לי: „חכה!״, הלך בחזרה לחדרו והביא מכתב. „קח מכתב המלצה זה״, אמר, „והכל יבוא על מקומו בשלום״.

לפענח את מכתבו, וביחוד את כתב־ידו של הגנרל, היה לי קשה — אך כדי להגיע אל ג׳מל פאשה צריך הייתי לנסוע בעגלה לבניין אוגוסטה ויקטוריה, אשר שם התאכסן אז. העגלון היה יענקל ירוזולימסקי, ויענקל זה — אם כי היה לכאורה רק עגלון — ידע ארבע או חמש שפות (הוא הוביל פעם את הברון רוטשילד, וכשפנה ודיבר אליו בצרפתית רהוטה, חשב הברון כי שומע הוא קול מאוב, משום שלא יכול להאמין כי עגלון בירושלים מדבר צרפתית שכזאת). סיפרתי לו אפוא על המכתב, אשר ניתן פתוח בידי, אלא שאיני יכול לפענחו. לקח יענקל את המכתב וקרא: „קבל־נא את האיש הזה ועשה למענו מה שניתן״.

באמצעות המכתב נתקבלתי אמנם אצל ג׳מל פאשה וסיפרתי לו את סיפור־המעשה. בינתיים אף התחילה להתפתח בי תוקפנותו של פטריוט יהודי והדגשתי שהעוול נעשה רק ליהודים, מפני שמן הערבים נלקחו באותה הזדמנות רק אלף שקים ריקים. אמר לי ג׳מל פאשה: „יודע אתה אל מי אתה מדבר?״. אמרתי: „יודע אני. מדבר אני אל מפקד המחנה הרביעי, שליטה של הארץ״. הוסיף ושאל: „אינך משקר?״. עניתי לו: „אדוני, איני משקר״. אמר ג׳מל פאשה: „הדבר ייבחן״. הוא צלצל, ונכנס שליש בדרגת רב־סרן. ג׳מל פאשה ציווה עליו לנסוע מיד לחברון ולברר את העניין: „אם הבחור הזה צודק, יוחזרו להם כל הרהיטים תוך שעה, ואל יחסר אפילו סדין או מגבת, אבל אם איננו צודק — אני אטפל בו״.

כשחזרתי לחברון, מצאתי לא רק שהרהיטים הוחזרו, אלא גם שהחדרים כבר מסודרים היו כפי שהיו בתחילה.

פעם אחרת היה מעשה שג'מל פאשה עצמו בא להתאכסן במלוננו. קיבלנו על כך הודעה מראש, תוך דרישה ששום אדם שלא מפמלייתו לא יתאכסן במלון עמו, וכדי שלא נפסיד הכנסה ניתנו לנו אהלים, כדי לשכן בהם את אורחינו האחרים במגרש הסמוך. היה שם בין אורחינו קצין אחד ערבי, בדרגת סגן. אמר לי: „כשיבוא ג'מל פאשה, אהרגנו פה במלון. הוא תלה את אחי, את דודי, וגם את בן־דודי". אמרתי לו: „שמע־נא, אני מכיר את הערבים ויודע את צחצוח לשונם. לו היה לי אף שמץ ספק שמא תנסה אמנם לעשות את מה שאתה אומר, היית מוצא עצמך תוך חמש דקות במאסר, אך מאחר שבטוח אני שאינך אלא מתרברב, לא אפצה את פי".

והנה, הגיע ג'מל פאשה, ונזקק לבית־השימוש, אשר לא היה בתוך הבית, כי אם על־יד האהלים, במגרש. אני הלכתי עמו כדי להראות לו את הדרך, וראיתי את הסרן הנ"ל יושב לפני אהלו. ג'מל פאשה לא פנה כראוי בכיוון בית־השימוש, אלא הלך הישר אל הקצין. מסתבר שהכיר בו כי האיש ערבי, והערבים היו חשודים אז בעיני השלטון. אולם, בטוחני שהקצין חשב שסיפרתי לג'מל פאשה את הכל, והתחיל לרעוד מפחד. ניגש אליו ג'מל פאשה והחל לשאלו על פרטי זהותו ושייכותו הצבאית, והקצין השיב על הכל בדחילו ורחימו, „בפקודת הוד מעלתך". לבסוף שאל אותו אם הוא ערבי, וכשהשיב בחיוב, נתן ג'מל פאשה מיד הוראה לשלחו. סיום הפרשה בדרך הזאת אימת לפני בעליל את מה שצפיתי בטיבו האופייני של הקצין מלכתחילה, ובגלל המשמעות האופיינית הזאת הריני מספר את המקרה.

לבסוף החל השלטון התורכי להתמוטט. על התפת־ חות הדברים לא היה בידנו להתחקות בפרוטרוט. מרחוק שמענו על הגלייתם של גדולי הישוב לדמשק. כמו כן שמענו על נסיונם של התורכים לכבוש את מצרים, שנכשל — כך אמרו — בגלל בגידה, ומצד שני שמענו על נסיונם של הבריטים, בראשות הגנרל מקסוול, לכבוש את עזה, אשר לא הצליח על אף מיעוט מספרם של התורכים והגרמ־ נים שלחמו נגדם. הצלחתם של האנגלים גברה משהועבר הפיקוד לגנרל אלנבי. הוא כבש את הנגב והגיע עד באר־ שבע. היהודים שבעיר נצטוו לפני־כן לעזוב. לאחר מכן עברה תקופה של שלושה שבועות עד שהגיעו האנגלים לחברון, ובינתיים נשארה העיר ללא שלטון כלל. היה בה רק שריד של עשרה גרמנים בראשותו של רב־סרן בק. כולם התאכסנו במלון שלנו. כשעמדו לעזוב, אמר לי סמל אחד מהם: „אדון שניאורסון, אנחנו יוצאים, אבל חוזרים". נכנס באותו רגע לחדר רב־סרן בק ותיקן: „אדון שניאור־ סון, אנחנו יוצאים ואיננו חוזרים, אבל נאכיל את העולם נקניק מורעל, עד שתתבקע כרסו". כעבור זמן היתה לי סיבה להיזכר בדבריו בהתפעלות.

הכיבוש הבריטי והטבח בחברון

הכיבוש הבריטי החל במזל של תככים. המושל הבריטי הראשון בחברון היה מיג'ור קרטיס, ומיד בבואו הזמין את הערבים שיציעו לו הרכב של פקידות. להלכה ניתן אפוא לערבים לבחור את הפקידות, אבל למעשה מינה כמובן קרטיס את מי שרצה, והוא בחר את ראשי המשטרה ואת מזכירו הראשי דווקא מבין שלוש המשפחות הנוצריות היחידות שהיו שם. כך נמצאו פתאום הנוצרים מתעלים ממעמד של מקופחים למעמד של שלטון, וממילא נוצר מתח בינם לבין המושלמים. אולם, מצד שני, במצב החדש שנוצר, לא חששו כל־כך הנוצרים מפני המוסלמים הנבערים כמו שחששו מן היהודים המשכילים, שמא יבואו לתפוס את מקומם — וכך נהפכו דווקא הנוצרים לראשי המסיתים את הערבים נגד היהודים.

על רקע זה יש משמעות משלימה למעשה בחדד, סגנו של סטורס, מושל ירושלים. אל חדד זה באה משלחה של אנשי „ברית שלום" — ר' בנימין (יהושע רדלר־פלדמן) וקאלואריסקי — וביקשו לייסד אגודה מוסלמית־יהודית. אמר חדד כי אגודה שכזאת לא תיתכן, אבל יש מקום לאגודה מוסלמית־נוצרית, ואמנם עשה לייסודה של אגודה כזאת.

גם סטורס עצמו ידוע בתחבולותיו, שהיו מכוונות

לצמצומו והמעטת־דמותו של הישוב היהודי. אחד מן התעלולים הללו היה מכוון להרחקת היהודים מן השרות במשטרה, ואני עצמי נמצאתי נפגע על־ידיו. ההמצאה היתה: לקבוע ככיסוי־ראש לשוטרים מבני הארץ מין מצנפת הודית, אשר בחור יהודי רק יכול היה להיות בה נלעג. באותו זמן עבדתי עדיין במלון של אבא, אבל רציתי להיות עצמאי, ועלה בדעתי שמא אוכל לקבל איזו משרה ממשלתית. שאלתי על כך יהודי אחד שהתגורר במלוננו. שמו היה הורנשטיין, והוא היה יהודי לאומי שהיתה לו משרה גבוהה במודיעין האנגלי. הציע לי הורנשטיין להיות שוטר. אמרתי לו: „בכובע כזה?!", אבל הורנשטיין דיבר על ליבי שאקח ממנו מכתב המלצה ואפנה אל אלכסנדר אהרונסון. נתרציתי אפוא ונסעתי. אולם, אלכסנדר אהרונסון אמר לי: „שמע, נער, זה לא בשבילך, והכובע הזה ודאי אינו בשבילך. איני יודע כמה זמן יתקיים התעלול הזה של סטורס, אבל אני — גם לו הייתי זקוק לפרנסה — לא הייתי מתגייס על דעת כובע כזה".

ומצד שני, כנגד הגישה הזאת של השלטון האנגלי, מה היתה רוח ההנהגה היהודית? אפשר לומר שהשתיים היו כעין אילפס וכיסויה. שוב אדגים את הדבר במעשה שאירע בי. משנכבשה ירושלים, שמענו שפרופסור ויצמן הגיע לארץ בראשה של ועדה. מספר בחורים בחברון, שהיו נתונים לרושם של הצהרת בלפור וכו', החליטו להגיש לועדה תזכיר, המורה נחום ירושלמי ואנוכי נבחרנו לנסוע ולמסור את התזכיר. מה היה כתוב בתזכיר אינני זוכר, אבל באופן כללי נשאר לי הרושם, שגם היום עוד הייתי יכול לחתום עליו.

נסענו רכובים על חמורים והגענו אל מרדכי בן הלל הכהן, שהיה מייצג את הועדה. את מרדכי בן הלל הכהן

הכרתי מביקוריו במלוננו בימות הקיץ. הוא היה בטבעו ציניקן, ולאחר שקיבל את התזכיר וקראו, התרומם בכסאו ואמר משהו באידיש, שהשתמע כמו „בשעה טובה ומוצ־לחת". ההרגשה היתה לא רק כאילו נשפך עלינו קיתון צוננים, אלא קיתון של שופכין. אחר־כך הוסיף: „עד שתעשו את הדברים הגדולים שאתם מציעים בתזכיר, הנה יודע אני שיש מחסור גדול במצרכים בחברון. ועד הסיוע הביא קמח, הרבה שעועית והרבה תפוחי אדמה. קחו והביאו לחברון. אתן לכם כמה שתרצו. עד שתעשו את הדברים הגדולים, עשו בינתיים את זאת". ופילו־סופיה זו של בינתיים — בינתיים של קמח, שעועית ותפוחי־אדמה — היא היא השלטת אצלנו עד היום הזה.

על מהלך הדברים בפרוטרוט באותה התקופה לא אספר כאן. אחרים ידעו על כך יותר ממני וסיפרו יותר ממה שאוכל לספר אנוכי. אולם, את י"ח באב תרפ"ט, ואת י"ט וכ' באב, ימי קבורת ההרוגים, חייתי בחברון, ונשארתי בחיים אחריהם — ועליהם חייב אני לספר.

מתהלכת או התהלכה אגדה, שה„הגנה" הציעה לבוא לעזרתם של יהודי חברון, ויהודי חברון דחו את ההצעה. מצהיר אני ששקר הדבר. לא זו בלבד שלא הציעו עזרה, אלא סרבו לתיתה. ביום ששי — יום לפני השחיטה הגדולה שהיתה בשבת — הלכנו, משלחת של שלשה אנשים, לטלפן ממשרד הדואר אל ועד הקהילה בירושלים. היינו הרב פרנקו, חיים בג'יו ואנוכי. אני הייתי המטלפן. שאלתי מי המדבר, ובן־שיחי ענה כי לוי שמו. אמרתי לו כי יהודי חברון צפויים לשחיטה, ושאם לא תישלח עזרה, אנחנו אבודים. ענה לי לוי: „את המצב של ערביי חברון יודעים אנו טוב מכם. הם מתנגדים למופתי ולא יעשו את רצונו". כשבאתי אחר

השחיטה לועד הקהילה ושאלתי מי הוא לוי — לא ידע איש לענות לי, ואני טוען כי האיש סולק כדי למנוע את הוכחת האמת.

ועוד, מעשה באליעזר דן סלונים, ה' יקום דמו ודם בני משפחתו שנהרגו עמו בחברון. הוא היה סוכן של בנק אנגלו־פלשתינה, ולא הכיר את הערבים אלא מן היום שהתחיל לעבוד בבנק. הוא מצא שנוח לו לקשור קשרים עם הערבים המיוחסים: היה פותח להם אשראי גדול בבנק, בריבית של 9 או 10 אחוזים, והם היו חוזרים ומלווים לפלחים בריבית כפולת עשרה. הוא סבר אפוא כי בשים לב לריווח כזה, שהפיקו ראשי הערבים באמצעות היהודים, לא יתכן כי ירצו בשחיטתם. אני דיברתי עמו על כך וניסיתי לסתור את אמונתו. ניסיתי להבהיר לו כי בעת שנתקף הערבי בתאוות־רצח אין דעתו נתונה לריווח־ממון, — אך הוא עמד בשלו והתנגד לבקש עזרה בטלפון מתל־אביב, כי טען שמיד יוודע הדבר לערבים, ואין טעם לבוא עימם בריב.

אליעזר דן סלונים אף מנע אותי מלנסוע לירושלים ולדרוש עזרה פנים־אל־פנים. ביום ששי, לעת כניסת השבת, נפל הקרבן הראשון בפרעות — תלמיד ישיבת סלובודקה הליטאית, שהועברה בחלקה לחברון — והוא נהרג בישיבה, בשבתו על תלמודו. אולם, אליעזר דן העלים ממני את הדבר, כשטענתי בערב לעומתו כי אין לסמוך על מה שאמרו לי (שערביי חברון יימנעו מטבח בשים־לב להתנגדותם למופתי) וכי על אף הגירסה הזאת יש לשלוח מיד אדם לירושלים, באשר הערבים לא יטמנו את ידם בצלחת כשיש להם אפשרות לשחוט. אני עוד הוספתי והצעתי את עצמי למסע, אף קמתי ואמרתי לצאת, אך אליעזר דן חסם בפני את הדרך בגופו, בטענו שאם אצא,

איהרג, והאחריות תחול עליו. הוא חשב שבכל־זאת נוכל עוד לעבור את ימי המתיחות בשלום. למחרת, בשבת בבוקר, חזר ונתחדש הויכוח, כשסברתי כי עוד אספיק להזעיק עזרה, באשר מסתמא לא יתחילו הערבים במלאכה אלא משיחזרו מעבודתם בבציר־הענבים, אך אליעזר דן שוב מנע בעדי — והוא, אשתו ובנו, חותנו וחותנתו היו מן ההרוגים.

אשר לי, נשארתי בחיים רק במקרה, כי הייתי עם משפחתי במחבוא. במחבוא שמעתי מבחוץ יריות, והבנתי כי היו אלו יריות של שוטרים וכי הפורעים יברחו. לאחר מכן התברר כי הערבים צרו על בית חייכל, שהתארחו בו כחמישה־עשר או עשרים בחורי־ישיבה. הבחורים התגוננו בעוז. אותה שעה נראו במקום הקצין האנגלי קפראטה, קצין ערבי־נוצרי והשוטר היהודי חנוך — והאחים חייכל יצאו אליהם כדי לבקש עזרה. הם לא קיבלו עזרה אלא נרצחו על־ידי ההמון. כשרווה ההמון מדם האחים, נשמעה הצעקה „עליהו!", היינו „בואו נתנפל גם על הקצין האנגלי". הקצין הערבי הסביר לקפראטה את הסכנה הנשקפת לו, ואז סוף סוף נתן קפראטה הוראה לפתוח באש, ואספסוף הרוצחים (שהיה להם רק נשק „קר" נפוץ לכל עבר.

כעבור זמן רב נזדמנתי עם אחד הפורעים במחנה המעצר במזרע. הוא התלוצץ ואמר לי כי אותי החליטו הערבים להשאיר אחרון, בדעתם „עד כמה אני אוהב אותם", והם התכוונו לחתכני חתיכות־חתיכות. אולם, לא כך נתגלגלו הדברים.

אותו קפראטה שהזכרתי לא שירת דרך קבע בחברון, אלא הובא באופן זמני כדי להחליף את מפקד המשטרה **למונד,** אשר מסתבר כי חשדו בו שלא יעלים עין מן

המאורעות הצפויים. קפראטה, מצידו — עוד הלכנו בשבת בבוקר לדבר אליו, אך הוא גירשנו בבושת־פנים. כעבור זמן סיפר לי גם־כן הקצין פטריש, שהיה ממונה על משטרת האזור מעזה עד חברון, שבשבת בבוקר יצא מעזה כדי לקבל את פני המאורעות, אך מיד בצאתו היה לו תקר בגלגל. משהחליף את הגלגל והמשיך לנסוע כרבע שעה, היה לו שוב תקר, וכבר אז העלה בדעתו שהדבר איננו מקרי. אולם, עדיין נותר לו גלגל־מילואים שני והוא המשיך בנסיעתו. אף־על־פי־כן, אירע לו כעבור רבע שעה תקר שלישי, וכך הוא לא הגיע לחברון עד שנסתיימה השחיטה.

אחר הטבח אספו את כל היהודים הנותרים בחברון לבית המשטרה (שהיה שייך בעצם לרבי מלובביץ'). מסביב שמרו עלינו שוטרים ערבים. כשהגיע הזמן לקבור את המתים פחד מיג'ור פטריש מהלוייה גדולה — או יתכן שקיבל הוראה לפחוד — והודיע כי לא יעלו לבית־הקברות אלא עשרה אנשים בלבד. חשבתי שהקופצים יהיו רבים והזדרזתי להיות הראשון, אך ראיתי שמלבדי מיהר להתנדב רק עוד אחד. בדיעבד הבנתי את הרתיעה הזאת טוב מאוד. מלאכת הקבורה ארכה שני לילות ויום — ליל א', יום א' וליל ב' — ומי שלא היה שם לא יוכל לתאר לעצמו מה זה היה, כשחופרי־הקברות הערביים עובדים ושרים: „אנחנו הרגנו ואנחנו קוברים אותם", ואילו אנו, בחסותה של שמירה ערבית, טומנים באדמה חמישים־ושבע גופות, אשר כל אחת מהן היא דמות־זוועה של בשר מבשרנו וחלק מעצמנו ואשר כל אחד מאתנו נהפך לקברן במו ידיו לכל החמישים־ושבע מהן.

רק גופה אחת לא יכולנו לזהות: הן מפני שהיתה מושחתת כל־כך, הן מפני שידענו שהאיש נסע לירושלים

ולא העלינו על הדעת כי בינתיים הספיק לחזור דווקא ביום ששי לחברון. אולם, חללים שכאלה נקברים בבגדיהם, ואני שיערתי שאוכל לגלות את הזהות על־ידי חפץ כלשהו שבכיס. בתחבי את היד לכיס שליתי מכתב, והנה זה ידידי ישראל קפלן, אחד מבחורי־הישיבה.

אחר־כך לקחונו והעבירונו לירושלים. מיג'ור פטריש אמר שכך החליטו בסוכנות, ועד היום איני יודע אם שיקר — ורק הבריטים הם שחיסלו את חברון בעל־כרחנו — או שבאמת גם עזרה יהודית היתה בדבר, כמו בהרבה מקרים אחרים. על־כל־פנים, העובדה היא שמעולם לא חדל ישוב יהודי בחברון אלא אז — תחת שלטונה של בריטניה, ועד לאחר ימי שלטונה של „ממלכת הירדן ההאשמית", אשר מחקה אפילו את בית־הקברות.

אותנו, את העקורים, הביאו אז בירושלים ל„בית־שטראוס". נודע לנו כי יהדות ארצות־הברית תרמה מיליון דולר בשביל נפגעי חברון וצפת, אשר אכן לא רק בגופם נפגעו, אלא גם רכושם נשדד (ובהקשר זה אביע את הוקרתי ליהודי צפת, אשר עמדו בפגע יפה יותר מיהודי חברון, כי הם החליטו שלא לעזוב את עירם, ואמנם לא עזבו). אולם, מן התרומה האמורה לא קיבלו הנפגעים אלא פרוטות. למשל, אבא, שכל מלונו נשדד (ובנו — אחי — נשאר בנעלי־בית, באשר אפילו נעליו נשדדו), קיבל פיצויים רק בסכום של —.250 לא"י. אמרו כי ביתרה של דמי התרומה השתמשו לסלילת כבישים לישובים — והרי זו בודאי מטרה לא פחות קדושה משיקומם של נפגעים פרטיים. אולם חז"ל אמרו: „אין משנין אותן מקדושה לקדושה". תרומה זו שאנו מדברים בה לא ניתנה סוף סוף אלא מתוך רושם האסון ולשם שיקום הנפגעים — והעברתה למטרה אחרת היתה אופיינית למידת עמי־הארצות של מחלקיה,

אשר נשארה אמנם גם שלטת בכיפה עד היום.

אותה מידה עצמה התגלתה גם־כן בויכוח שהתפתח אז בין הבריטים לסוכנות, אם היתה בחברון השחתת גופות ואם לא. הבריטים טענו שלא, והסוכנות טענה שכן — כאילו היה הבדל כלשהו אם שחטו את היהודים סתם או „שחטו אותם לשניים" — ולשם ויכוח כזה הלכו וחיללו את הגופות, והוציאון מקבריהן לבדקן. אמנם, ניתנה האמת להיאמר שעל ויכוחים מסוג זה לא חסה הסוכנות מעולם, ואותם העזה להעלות אפילו כנגד השליט הנוכרי.

ודוגמה שלישית באותו הכיוון אף התגלתה אז מיד, באותם הימים, כאשר בעקבות המאורעות שלחו האנגלים את „ועדת הכותל", כדי לברר למי באמת שייך כאן הכותל המערבי. הערבים טענו כי הוא שלהם, באשר מוחמד קשר אליו את סוסו אל־בוראק ועלה משם השמימה, ואילו הסוכנות טענה כי הכותל הוא לאלוהים, ולכן שייך הוא לכל. לא ייפלא אפוא, אם בעקבות ויכוח כזה אסרו האנגלים תקיעת שופר על־יד הכותל, ואפילו העמדת ספסלים — סייג שלא תתמוטט האימפריה.

הפסקת־ביניים בוונצואלה

אודה בצער ואבוש: באוירה, אשר רק שמץ ממנה תיארתי לעיל, דימיתי שאיני יכול להחזיק מעמד, ואמרתי לעזוב את הארץ. אבא, אחי ואני החלטנו לנסוע לארצות־הברית, ובהיותנו כביכול ילידי מליה במרוקו הספרדית, לא התקשינו לקבל ויזות על חשבון מאת רשיונות־ההגירה שהיו מונחים כאבן שאין לה הופכין במכסה המוקצבת לחבל הארץ הזה. אחי שלום ז"ל הצליח להיכנס מיד, אבל את אבי ואותי עיכבו בשל מחלת הגרענת בעינים, אשר עדיין לא נרפאה אז כליל. שבועיים הוחזקתי ברוד־איילנד בבית־חולים לחולי שחפת, ואחר־כך הוחזרתי ארצה באניה שבה הגעתי.

החלטנו אפוא — אני וחבר אחד, ושוב אני מספר על כך בצער — לנסוע לונצואלה. יצאנו מבורדו באניה צרפתית והגענו כעבור שבועיים. כשהגענו היה שם יום חג לזכר שחרורה של אמריקה הדרומית על־ידי הגיבור הלאומי סימון בוליבאר. אולם, למען האמת, קשה לי לומר שהתרשמתי מאיזו עצמאות יתרה. כבר בבואנו ראיתי משמעות רבה בכך, שהכניסה לונצואלה היא מבעד לקבוצת איים, ואילו קבוצת האיים הזאת לא היתה שורת מבצרים מגינה על הארץ, אלא היתה מחולקת בין מעצמות נוכריות: צרפת, בריטניה והולנד. אותן המעצמות שלטו גם בגויאנה, הארץ השכנה לונצואלה מצד היבשה, ואילו צי המלחמה של ארצות־הברית שט מסביב, עד לתוך מימיה של ונצואלה עצמה. כמו כן לא הבינותי, מבחינה לאומית, את החלוקה

המדינית בין ונצואלה לארצות אחרות באמריקה הדרומית, אשר בהן שלטת אותה השפה — ספרדית — וגם אוכלוסייתן היא שווה, בהיותה תערובת של לבנים, מולאטים ושחורים, אשר אין מתיחות גזעית ביניהם.

בונצואלה יש מקומות שהקיץ שורר בהם כל השנה, ויש מקומות המכוסים תמיד שלג. הארץ גדולה פי שניים מצרפת ובזמן ביקורי היו בה רק שלושה מיליוני תושבים. היו בה עשרות אלפי קילומטרים מרובעים של יער, אשר רגל איש לבן לא דרכה בהם מעולם. לא היה קיים שם שום מעמד בינוני, אלא היו רק שני מעמדות: עשירים ועניים. העשירים — לא ראיתי עוד בעולם עשירים כמותם, אשר אין קצה לכספם ואת עושרם אין לתאר, ואילו העניים — גם עוני כעוניים לא ראיתי, ואם אספר עליו היום, לא יאמינו לי.

בתי המגורים היו שם מסוג „קאסה דה פאמיליה" או מסוג „בית גדול". „קאסה דה פאמיליה" הוא בית־משפחה, ואין להיכנס אליו אלא ברשות בעל־הבית. „הבית הגדול", לעומת זאת, עשוי חדרים חדרים, ומי שרוצה בא ונכנס. בבתים הגדולים היו גרים אנשים שלא אכלו מימיהם לחם, כי אם רק תירס מעושן. הם היו שותים יין שרף מקני־סוכר, אשר נדמה לי ממש כרעל. כמו כן אכלו שעועית אדומה, אשר ניסיתי לטעמה ולא עצרתי כוח. הם לא ידעו מה הם נישואין. ילדה בת 12 ביניהם היתה כבר יודעת איש, ואשה בת 25 היתה זקנה מופלגת. בבית יכולת למצוא ילדים בגוונים שונים, והאם לא היתה מתביישת לספר כי זה מפלוני וזה מאלמוני. ציפיית־החיים הממוצעת היתה 27 או 28 שנים.

ראשוני היהודים שבאו לונצואלה נקראו **„מאורקוס"**. הם היו יהודים שבאו ממרוקו. ומאחר שחוקי גרוש היהו־

דים מספרד עדיין היו בתוקף גם בונצואלה, לא זיהו עצמם כיהודים, אלא כמרוקנים. הם הגיעו לעושר מופלג. ידועות ביניהן משפחות בן־הרוש, בן־גיאת, וכיו״ב, ובידיהם כל עסקי הבשר, הבנקים והמסחר הגדול. הם לא התערבו בין היהודים שבאו למדינה זו אחריהם, ורק פעמיים בשנה חוזרים הם ומתגלים כיהודים. פעם אחת היא ביום הכי־פורים, שאז מתפרסמת ידיעה בעתון הרשמי כי היום הוא פייסטה למאורקוס, והחנויות והבנקים יהיו סגורים. ואילו הפעם השנייה היא משום־מה ל״ג בעומר. אז באים המאורקוס אל היהודים בני העדה הספרדית, שהגיעו לונצואלה אחריהם, קונים מהם באלפי בוליברוס נרות ר׳ עקיבא ור׳ שמעון בן יוחאי והולכים להתפלל לאורם.

היהודים בני העדה הספרדית בונצואלה אינם דווקא צאצאי המגורשים מספרד, כי אם יהודים מסוריה, מעירק ומתורכיה, אשר אימצו להם את השפה הספרדית. קצתם עסקו במסחר, קצתם היו בעלי־מלאכה, ורבים מהם היו רוכלים. היהודים האשכנזים בונצואלה באו ברובם מרומ־ניה.

נשארתי בונצואלה כתשעה חדשים, ואמרתי לי: די, חזור לארצך ולמולדתך ולבית אביך וסביך. נזכרתי בסבתא מנוחה־רחל, נכדת בעל התניא, שבאה מבית־מלכות ולא התלוננה, באהבתה את הארץ, גם כשגרה בחדרון משונה כפי שהזכרתי לעיל, אף לא היה לה חימום בחורף, וכש־נאלצה להתחמם לעת זקנתה נזקקה לגחלים. מיהרתי אפוא לחזור כמוה גם אני — ומאז, גם בלי בית ובלי נחלה משלי, אחרי כל שנות־החיים ורציפות של דורות במקום; גם עם כל התהפוכות שעברו עלי, ועם כל מה שבוער ונשרף אני לשינויו ושאינו משתנה — בתוך עמי שאני אוהב אנוכי יושב, וטוב לי בארץ, טוב לי מאוד.

ברית־הצה״ר ורצח ארלוזורוב

כשחזרתי מונצואלה, הדבר הראשון שעשיתי לא היה חיפוש פרנסה, אלא נכנסתי למפלגה הרביזיוניסטית. את ההרצאה הראשונה שמעתי בחדר קטן, שהיה שכור בלירה לחודש. דיבר ד״ר יהושע ייבין, והוא העמיד אותי אז בהכרה מלאה על קיומה של אותה פילוסופיית ,,בינתיים״, שכבר היתה לי הזדמנות להזכירה פה על־פי הלקח שקיבלתי במישרין מפיו של מרדכי בן הלל הכהן.

האיש השני ששמעתי היה אבא אחימאיר. הוא היה אז ראש ,,ברית הבריונים״. להרצאתו הקשיבו כ־30 או 40 איש, והדבר נחשב כקהל גדול — כי מה היתה אז המפלגה הרביזיוניסטית? זוכר אני, שכאשר נזקקו בה לחצי גרוש בשביל מכתב, היו אוספים את הכסף במילים בודדים. אופי דיבורו של אחימאיר לא היה כשל נואם, אבל היינו מקשיבים לדבריו פעורי־פה והשתדלנו שלא לאבד מלה.

ברבות הימים הרביתי לחלוק על אחימאיר, בעיקר בתקופת לח״י, ורואה אני חובה לציין ששללתי מאוד את הערצתו העיוורת ליוסף כצנלסון. יוסף כצנלסון נפטר בהיותו עסוק במעשה שאני מודה בגדולתו המופלגת: הוא נתמנה על־ידי יאיר להתחיל את הגשמת הרעיון של ארגון עשרות אלפי לוחמים עבריים בחוץ־לארץ לשם השתערות לכיבוש השלטון בארץ־ישראל — ורק פריצת

המלחמה העולמית בטרם־עת היא שהכשילה את המפעל והפקירה את המוני ישראל למשחית. אולם, סבורני שב־נטייתו הלעגנית לא היתה השפעתו על אחימאיר לטובה: זו שיבשה את הקו הישר שאפשר היה לצפות לו בהתפת־חות העיונית של אחימאיר, ויתכן שאלמלא כן היה גם האצ"ל מתפתח אחרת והיה נמנע הפילוג.

עד היום חולק אני במיוחד גם־כן על מה שהיה כעין עקרון בתפיסתו של אחימאיר: ההשתלבות בחלוקתה של תנועת התחייה הלאומית ל„ימין" ו„שמאל". אין לתחייה היהודית עניין לא בשמאל ולא בימין, ובהמשך מאי־הבנתה של האמת הזאת נגררנו גם לטעות הנוספת, שנהפכנו למתנגדי הקיבוצים ו„הקרן הקיימת". הקרקעות שנקנו והקיבוצים שהוקמו הם שקבעו את גבולות מציאותנו, וחבל שהעדר חלקנו בהם רק תרם לצמצומם של אלה.

אולם, בעיקרו של דבר היתה תורתו של אחימאיר אמת, מפני שהוא היה הראשון — אף לפני יאיר — אשר הניף את היד בכיוון השלטון הבריטי. שאלו את שילס, עוזר שר המושבות, אשר „הבריונים" שרקו לו בעברו: „מי הוא אחימאיר?", והוא ענה: „הרגשתי אותו על בשרי" — כי הבין וידע שיהיה לשריקות המשך. ומצד שני: הורדת הדגל מן הקונסוליה הגרמנית היתה אמנם פעולה השובה רק לשעתה; אבל סיכול הרצאתו של בנטויץ' לסילוף מוסר היהדות באוניברסיטה העברית וחידוש תקיעות השופר על־יד הכותל המערבי, על אף האיסור, היו פריה של תנופת־עוז חלוצית של אחימאיר, אשר יש לה משמעות חיה עד היום — ולכן, אם מזכיר אני דברים אשר בהם חלקתי ומוסיף אני לחלוק על אחימאיר, אין אני עושה כן אלא תוך בקשת מחילה מאתו.

ועוד שלישי היה: אורי־צבי גרינברג. לא אני האיש אשר ידע לבטא מהו לנו אורי־צבי גרינברג או שידע להעריך את שירתו. אולם כמה מקרים של מגע אישי עמו שמורים בזכרוני ברגש קדושה, ואותם אספר.

מעשה שנפצעתי על־יד הכותל המערבי, ושכבתי מחוסר הכרה. כשהתעוררתי מצאתי על שולחני פתק חתום בידי אורי־צבי גרינברג, ובו נאמר: „קיפלתי את הכותל המערבי תחת ראשך". פתק זה נגנב ממני, ועד היום לא סלחתי לגנב.

שוב היה מעשה, כשהייתי בורשה ומסרתי שם לאורי־צבי גרינברג את הדין־וחשבון הראשון על סיורי בפולניה ועל מה שמצאתי בעשר ערים. קם אורי־צבי, לחץ את ידי ואמר: „שילחו את השליחים מארץ־ישראל, ויהיו לכם שליחים הגונים". גם זאת לא אשכח.

אחר־כך, כשנשלחתי על־ידי יאיר בשליחות שנייה לפולניה, באתי וסיפרתי לאורי־צבי גרינברג שנוסע אני בשליחותו של יאיר. קם אורי־צבי ואמר: „אשריך שנוסע אתה בשליחותו של האיש הזה". הוא הוסיף אז וגילגל עמי שיחה ארוכה — מאותן שיחות שבהן יכול אתה לשמעו מדבר ומנתח עולמות במשך שעות, וכאילו דלתות שהיו נעולות נפתחות לפניך — והרגשתי שלא רק שליחו של יאיר אני, אלא גם שליחו של זה האיש, הענק בדורנו.

ולבסוף (אם כי למעשה לא היתה זאת פגישה אחרונה, ועוד זכיתי ברבות הימים להזדמן למחיצתו של אורי־צבי גרינברג וליהנות משפע שיחו) — הפגישה שהיתה לי עמו בתחנת הרכבת בורשה בכ' באלול תרצ"ט, היום הרביעי למלחמה. אני עמדתי לנסוע, והוא נשאר עוד ליום אחד. אמר לי אורי־צבי: „הבה נישק זה לזה, כי מי יודע אם נתראה עוד. תהא זו נשיקת אחווה". והנה,

אני היום בן 74, ועדיין לא מש טעמה של נשיקה זו מלחיי, ולעולם גם לא ימוש.

אולם, נחזור לסיפורנו. אני שקעתי ראשי ורובי בפעילות במפלגה הרביזיוניסטית. המעשה שעסקנו בו אז היה הפרת השביתה בבית־חרושת „פרומין" — והיום מודה אני שהיתה זו טעות נוראה. לא היה מעניינה של התנועה הלאומית להתערב במאבק הפנימי על עניינים כלכליים, ולא היה מעניינה להפר שביתות. התנועה הלאומית שלנו, מטבעה באה היא להגשים את שאיפת הדורות למהפכה בהוויה העברית, אשר תאחד אותנו במשהו גבוה ונאצל מכל מיני שאר מדינות־שבסתם — ופה באו ופרטו את הדברים להפרת שביתה בבית־חרושת. אולם, האמת ניתנה להיאמר, כי רקע אובייקטיבי להתעס־קות הזאת היה והיה. הנוער הרביזיוניסטי, הבית"רים, היו „פועלים־פרולטרים" לא פחות מכל „פרולטר" שהוא זולתם, ומלכתחילה הם היו אפילו חברי „ההסתדרות הכללית"; אולם, כאשר הם באו לקבל עבודה — לא קיבלו, ונרמז להם (אמנם לא בפירוש ובאופן רשמי, אבל באופן ברור וחד־משמעי לגמרי), שגם לא יקבלוה „אם לא יעזבו את כל השטויות". אך טבעי הוא אם־כן, שעד שנפנה הבית"רי להגשים את „מהפכנותו", הוא גם נטה להתקומם נגד העוול אשר נגרם לו בגינה; ועל אחת כמה וכמה, כשהרביזיוניזם באמת עדיין לא חשב כלל על שום מהפכה ממשית לאלתר, אלא רק התכוון ל„רביזיה", או לתיקוני־גישה מסויימים, במסגרת השיגרה ההוויתית הקיי־מת. ואמנם, אך זה היה דבר השביתה שהופרה: בית"ריה אחת התקבלה לעבוד בבית־חרושת „פרומין" שלא על דעת „ההסתדרות הכללית"; זו הכריזה שביתה על הפרת העקרון של „עבודה מאורגנת" — והבית"רים נענו להפר

את השביתה, על־פי הזמנה מבעלי בית־החרושת.

אחר־כך בא המאבק הפנימי בתנועה בין „המיני־מליסטים" ו„המקסימליסטים". אני הייתי כמובן „מקסי־מליסט" — מקסימליסט קיצוני, עד הקיר, כראוי לפט־ריוט יהודי שלם ובלתי־חצוי, על כל גדלות השאיפות הכרוכה בדבר. יקראו לזה פשיסט, שוביניסט, או כל מיני „איזם" — הכינויים האלה גולשים מעלי ורק מגבירים את תודעת ההתבדלות מן הרפש השורר מסביב.

המאבק שבין הסיעות גרר ועידות, וועידה אחת התכנסה בקאלה שבצרפת. שם הושג מין הסכם של פשרה, או — כפי שהתבטא ד"ר ושיץ באידיש — „קאלע האט קאלע געמאכט", היינו קאלה קלקלה: „ברית הציו־נים הרביזיוניסטים" לא פרשה עדיין מן ההסתדרות הציונית כגוף אחד, אלא איפשרה לחלק ממנה להישאר בהסתדרות הציונית כמין „זאנדער פערבאנד", או איגוד רביזיוניסטי מיוחד. אולם, בארץ־ישראל נבחר „מרכז" מקסימליסטי: נכללו בו אחימאיר וחבריו, ואחימאיר הסכים שבראש המרכז יעמוד ד"ר ושיץ. אנחנו עוד הוספנו על המחלוקת הכללית, על־ידי כך שתבענו כי ז'בוטינסקי לא ייחשב ככפוף להנהלת התנועה וכמי שפועל מטעמה: לא רצינו, שאם ז'בוטינסקי יוזמן למשל לורשה, יצטרך לומר שההנהלה שלחה אותו לורשה: חשבנו שז'בוטינסקי, כמצביא, צריך לתת פקודות ולא לקבל הוראות או הדר־כות.

הדברים הועמדו להכרעה בועידה אחרת, שהתכנסה בקטוביץ. ז'בוטינסקי דרש שהמשמעת הרביזיוניסטית תהא קודמת למשמעת של ההסתדרות הציונית, וכאשר גרוסמן וחברי ההנהלה האחרים התנגדו לכך, לא קיבל ז'בוטינסקי

מרות, והכריז סוף־סוף בשמו: „אני, ז'בוטינסקי מפלג" *. התנועה הלכה עם ז'בוטינסקי, וכאשר שאל פעם גרוסמן ניסט אחד (האחד שהיה אז בירושלים), כיצד־זה קרה שההנהלה הלכה עם גרוסמן ואילו התנועה הלכה עם ז'בוטינסקי, השיב לו פנחס רוטנברג, שהיה יהודי פיקח והיה מתקרב לפעמים אלינו: „אתן לך משל: פעם ירד נשר לארץ, ותרנגול נתפס בין צפרניו. כשהתרומם הנשר, חשב התרנגול שנשתנו סדרי בראשית וכי פתאום למד הוא לעוף. אולם, הנשר שמע שהתרנגול מתרברב בידיעת־מעוף והשמיט אותו לארץ. ניסה התרנגול לחזור ולהתרומם ולא יכול. תמה ושאל: מה קרה? הרי לפני רגע עפתי? ענו לו העומדים מסביב: ,אמנם, עם הנשר יכולת לעוף, אבל כשלעצמך הנך רק תרנגול'."

לא ארכו הימים וקרה בארץ הדבר שהניע את אמות הסיפים: הרצח של ד"ר חיים ארלוזורוב. בקשר לרצח הזה חייב אני להקדים ולספר כאן סיפור, שחשיבותו רבה עד מאוד. כשהייתי בפולניה בשליחותו של יאיר, הפנה אותי יאיר אל אדם אחד, ד"ר שטרסמן, אשר כיום ידוע כבר שמו אצלנו מתוך ספרות המחתרת. הוא היה מלכתחילה יהודי מתבולל, והיה מן היהודים הבודדים שהגיעו לדרגה גבוהה של קצונה בצבא הפולני. הוא היה רב־סרן, בשעה שגם סגן יהודי היה בבחינת יוצא־מן־הכלל, ועם זאת (בהיותו כבר אותו זמן במילואים) היה אדם עשיר מאוד ובעל עסקים נרחבים, בנוסף על היותו גם מרצה באוני־

---

* הנוסח המדוייק הוא: „אני, נשיא הברית העולמית של הצה"ר, מודיע כי מיום זה והלאה נוטל אני אישית עלי את הניהול הממשי של הברית" — מובא על־ידי יוסף שכטמן ב„זאב ז'בוטינסקי, פרשת חייו". ספר שני, הוצאת קרני בע"מ, תל־אביב, עמ' 226. (הערת העורך).

ברסיטה ובעל קשרים בחברה הפולנית הגבוהה. בהשפעת יאיר התקרב ד"ר שטרסמן לארגון הצבאי הלאומי והתערה בפעולותיו בפולניה, ואשתו אף היתה עורכת את עתון הארגון בשפה הפולנית. ד"ר שטרסמן זה (הוא נספה אחר־כך עם הקצינים הפולנים ביער קאטין) היה למעשה הממונה על שליחותי, ויום אחד הוא אמר לי: „יש לי בשבילך דבר מעניין. הנהג שלי יביאך לבית מסויים. אל תשאל מי הוא בעל־הבית ואל תשאל שאלות בכלל, אלא תכנס ותשמע סיפור". עשיתי כפי שהודרכתי ובאתי לבית יפה, אשר נראה כי גרו בו יהודים שומרי מסורת. בעל־הבית אמר לי שד"ר שטרסמן המליץ עלי וכי יש לו לספר לי מעשה כלהלן: כשלמד ארלוזורוב בגרמניה היתה לו חברה ללימודים, גרמניה. הם גדלו יחד בבית אחד, והיו ממש כאח ואחות. חברה זו נישאה אחר־כך לד"ר גבלס, והיא היתה אשתו, מגדה גבלס. כשביקר ארלוזורוב בגרמניה לפני הירצחו, הזמינה אותו מגדה לפגישה עם בעלה, ובפגישה הזאת — כך אמר לי האיש — אמנם לא נערך שום הסכם בכתב, אבל גם לא דיברו שם רק על „טרנספר".

כשבאתי אחר־כך לארץ וסיפרתי את המעשה, לעגו לי אף המקורבים אלי. אולם, בקיץ תשכ"ח פורסם ראיון עם גב' סימה ארלוזורוב, בו היא סיפרה אמנם את כל דבר החברות של בעלה עם אשתו של גבלס, ואף אישרה את דבר ההזמנה, אך טענה שבעלה לא נענה. ובכן, מעז אני לומר, כי הנכון הוא מסתמא מה ששמעתי, ולא מה שטענה הגב' ארלוזורוב. הדבר מסתבר מכל מה שנודע בציבור רק כעבור שנים רבות, בענין השינוי שחל בהשקפת ד"ר ארלוזורוב זמן קצר לפני הירצחו, בקשר לאפשרות של המשך הקשר הציוני עם אנגליה, ובענין ההתנגדות

וחוסר־ההבנה אשר שינוי זה נתקל בהם בקרב חבריו*.

---

* ,,סבא" מסתמך בהקשר זה על מה ש,,שמע מידיד" בדבר הערכתו של **שרת** על התפנית שחלה בעמדתו של ארלוזורוב בסוף ימיו, ש,,כמעט אמר שהוא היה משוגע". ,,סבא" התכוון בכך למה ששמע **ממני** על דברי שרת שנאמרו במסגרת סקירתו המקפת בועידה השביעית של מפא"י, שנתקיימה בתחילת אלול תש"י. הדברים נתפרסמו במלואם ב,,דבר" מיום ג' באלול תש"י, והרי הקטע השייך לענייננו, בהגשת הדברים המשמעותיים במיוחד: ,,במינויו של אותו נציב (ווקופ) ראה ארלוזורוב פתח לתקופה חדשה בקצב הבנין ובממדיו. גם בתכונה צבאית לקראת הבאות, ובראש וראשונה רכישת לב הממשל הבריטי מחדש למלוי התחיבויותיו ההיסטוריות. אך הוא עצמו עד מהרה עומד במערכה מרירה **וחסרת סיכויים** על כל מכסת עליה זעומה, על כל תיקון ונגד כל הצרת צעדים במשטר הקרקעי, על כל התחלה פורתא של כח מגן יהודי. בעשרים חדשי כהונתו הוא נחל נצחונות דיפלומטיים מזהירים, אך הצלחות אישיות אלו לא העבירוהו על דעתו לבלתי ראות כי במדיניותו הציונית הוא בא עד משבר. השיגרה הפקידותית העוינת, לחץ הרוב הערבי והשלטון המוחלט של ממשל זר ומתנכר גדרו בפניו כל דרך למרחב הפעולה. מתוך לבטים קשים הוא ביקש מפלט לעצמו ומוצא מן המיצר בשביל התנועה על־ידי רעיון נועז **ודמיוני** —לדרוש מאנגליה מסירת הארץ **לדיקטטורה ציונית צבאית** לתקופת שנים עד שיקום בה הרוב העברי. הוא נרצח בהיות רוחו נקלעת בין **ההזיה** הזאת, פרי יצר דחיקת הקץ, לבין ההכרח המר והמייאש להכין את הישוב והתנועה לקראת הגזרות המאיימות". ויושם־נא לב, שלמעשה אין שרת מתכוון כאן לאיזה רעיון דמיוני, או הזיה, אשר ארלוזורוב היה סתם משתעשע בהם, כי אם לקו ממשי של מדיניות, אשר ארלוזורוב החל כבר לרקמו הלכה למעשה, ואף היה מנוי וגמור עמו להוליך את התנועה הציונית בכיוונו — ואשר **אותו** ראה כאן שרת כעניין של דמיון והזייה.

הכוונה הרצינית וההחלטית של הרעיון באה על ביטויה המובהק במכתבו העלום של ארלוזורוב אל ויצמן מתאריך 30 ביוני 1932 (כ"ו בסיון תרצ"ב) — כשנה לפני הירצחו — אשר בו קבע ארלוזורוב את המסקנה ,,כי בנסיבות של עכשיו אין להגשים את הציונות ללא תקופת־מעבר שבה ישלוט המיעוט היהודי שלטון מהפכני מאורגן" וסיכם את גישתו לאמור: ,,אפשר שהתפיסה תיראה תחילה בלתי־מעשית, ואפילו דמיונית. אפשר שהיא סותרת את התנאים שבהם אנו נתונים בתוקף המנדט הבריטי. כל זה מחייב דיון, שאין ברצוני לפתוח בו בכתב. אבל דבר אחד אני מרגיש בכוח־הרגשה עצום, והוא — כי לעולם לא אשלים עם תבוסת הציונות לפני שייעשה נסיון שיהא שקול ברצינותו כנגד מלוא חומרת מאבקנו לחידוש חיינו הלאומיים וכנגד קדושת

על־כל־פנים, אני, מצידי, על סמך הסיפור ששמעתי ועל סמך הדברים שנתגלו בינתיים, מפקפק אני מאוד האם

הפקדון שהפקיד בידינו העם היהודי" (המכתב מובא ב„מבחר כתבים ופרקי חיים") של חיים ארלוזורוב, בהוצאת הספריה הציונית ו„עם עובד", תשי"ח, עמ' 326 ואילך, הציטוטים הם מעמ' 334, 335).

יתר־על־כן, ברשימות הביוגרפיות „על עשור אחד" (שם, עמ' כ"ה ואילך) מספרת אשתו, סימה ארלוזורוב: „ובבוקר אחד שאלתי במה הוא עוסק בלילות אלו? מהן הרשימות שעל שולחנו? — „אני מכין את הצואה הפוליטית שלי". ואז סיפר על תכניתו לעשר השנים הקרובות, שעיקרה תפיסת השלטון המדיני והצבאי בידי המיעוט היהודי למען יהיה לרוב תוך אותה תקופה. נדהמתי מן המפנה החריף והמהפכני במחשבתו הפוליטית. לאחר שנים רבות של מחשבה לפי קוים ברורים של השקפת עולם יציבה עוברת עליו תקופה של „התפוררות ערכים יציבים". שעות לילה רבות שוחחנו על מהפכה רעיונית זו, אתה הוא מתמודד. הרביתי לשאול. זכורני (כך!) ששאלתי: נניח שכבר הסתדרנו עם האנגלים — מה בנוגע לערבים? הוא היה סבור שלא נוכל לבצע תכנית זו בלא להתקשר עם גורמים ערביים". (ציטוט מעמ' נ').

ואכן, שרת עצמו מספר ברשימתו על „חיים ארלוזורוב" (בספר הנ"ל, עמ' ט' ואילך, ציטוט מעמ' י"ב), כי הדברים לא היו „חלום לעתיד לבוא", כי אם „תכנית מדינית מעשית", ובאמת לא חשב ארלוזורוב כלל ש„הדיקטטורה היהודית המזוינת" תוכל לקום על־פי דרישה גרידא מאנגליה (כגרסת הסקירה של שרת דלעיל), אלא דעתו היתה שאם לא תוכל התכנית להתגשם מתוך הסכם יהודי־אנגלי נגד הערבים, יידרש **הסכם יהודי־ערבי נגד האנגלים** (ממש כמחשבת לח"י לפני החלטת החלוקה, ואף, כנראה, כמחשבת עבדול־נאצר לפני שהיהודים הכזיבוהו). אל ההסכם הזה אף התחיל ארלוזורוב לחתור בפועל, כפי שמספרת סימה ארלוזורוב ברשימותיה הנ"ל, בעמ' נ"א. אולם, כפי שכבר ראינו, לא רק שרת ראה את הדברים כ„הזיה", אלא אף האשה, סימה ארלוזורוב, ראתה את העניין כ„התפוררות היציבות" של בעלה. ואילו האחים? סימה ארלוזורוב מספרת שמלבדה ומלבד שרת הכניס בעלה בסוד העניין גם את אליהו גולומב ואת וייצמן. אולם, „את תשובתו של וייצמן קיבל לא בכתב, אלא בשיחותיהם בעל־פה, כאשר הגיע וייצמן לארץ **בתחילת 1933" (שם, עמ' נ')**, **מה היתה** התשובה ניתן לשער; שהרי אין, כמובן, מקום לספק כי לו היו התגובות של גולומב וויצמן טובות משל סימה ושרת, לא היתה סימה סותמת את הסיפור בעצם העובדה שהתשובה אמנם ניתנה, אלא היתה גם מציינת את התשובה בפירוש.

אחר כל אלה נשאלת רק השאלה, מה עושים אנשים נוכח מנהיג שהשתגע בסתר כנ"ל ובעוד שהיריבים הפוליטיים, הדומים לו לכאורה בשגעונם, הולכים וכובשים את הרחוב — (הערת העורך).

אמנם עבדול־מג'יד הוא שרצח את ארלוזורוב — כי אני הכרתי את עבדול־מג'יד בבית־הסוהר באופן אישי, וקשה לי להאמין שהאינטליג'נס הבריטי או גורם מעוניין אחר היה שולח בישׂ־גדא כזה למשימה שכזו.

זה במה שנוגע לרקע הרחוק שמאחורי הקלעים. מנקודת־ראות שבתוך ההתרחשויות פנימה זוכר אני, שלעת הרצח הייתי עסוק בהפצת „שקלים". התנועה היתה משלמת בעד השקלים ואנשיה היו לוקחים אותם להפצה בציבור, תוך מאמץ להבטיח שמקבלי השקלים ישתמשו בהם לשם הצבעה בעד התנועה. מבחינה זו נראה לנו המצב מצוין. הידיעות היו שהעם הוא עמנו, וביחוד בחוץ לארץ, בקרב הריכוזים הגדולים של היהודים במזרח אירופה, על רקע תחילת הרדיפות בגרמניה.

מקום המיפגש של אנשי התנועה בירושלים היה בבית אבניאלי — ד"ר מרדכי אבניאלי ואשתו נחמה — וכאשר אבא אחימאיר (שהיה אז נווד בן־בלי־בית ובלי אשה) היה בא לירושלים היה ישן אצלם. והנה, ד"ר חיים ארלוזורוב נרצח בליל שבת, ואותו לילה ישן אחימאיר בבית אבניאלי. למחרת בבוקר, בשבת, באתי גם אני לבית ומצאתי את אחימאיר ישן במנוחה ובשקט. דבר זה ראוי לציין, מפני שאחימאיר בתקופה של פעולה בלתי־שגרתית היה כמו פקעת עצבים. כאשר שלח להוריד את הדגל הגרמני, הוא היה יוצא מגדרו במשך יומיים וכשעסק בארגון ההפרעה לבנטויץ' לא ידעה נפשו מנוחה במשך שבועות רצופים. אך שום דבר מעין זה לא ניכר בו הפעם. הערתי אותו אפוא והתחלנו לדבר על הפצת השקלים. היינו אופטימיים מאוד, שהנה כובשים אנו את ההסתדרות הציונית.

בעוד אנו יושבים ומדברים, נכנס יחזקאל סטמצקי

והודיע כי ארלוזורוב נרצח בלילה. תגובת אחימאיר (אשר היה נוהג לקרוא לי „יל"ש") היתה בזו הלשון: „יל"ש, ארוז את החבילה: יש להם קדוש! אינני יודע בכמה זה יתבטא, אבל הפסדנו את הבחירות" *.

כעבור יומיים־שלושה התחילו להישמע לחישות שהרביזיוניסטים רצחו את ארלוזורוב, והוזכרו גם מאס־רים של אנשים שונים, ביניהם אחד אברהם סטבסקי. אותו זמן פגשתי שוב את יחזקאל סטמצקי. הוא סיפר לי כי לא רחוק מחנותו מצוי „מלון תורג'מן" ואומרים שבליל הרצח ישן סטבסקי באותו מלון. נכנסתי למלון ושאלתי את מר תורג'מן, יהודי בגיל העמידה, אם בערב שבת ישן אצלו אורח בעל מראה פלוני. הוא אמר לי: „סטבסקי? אברהם סטבסקי? הוא תמיד ישן אצלי, וגם אתמול ישן אצלי". לא ארכו הימים, ומר תורג'מן נלקח לבית־החולים וממנו לא שב עוד. מוות זה היה טבעי והצטרף יפה מאוד לביצור העלילה שנרקמה מסביב לסטבסקי; אולם, על רקע שפעת המקרים הבלתי־מתוא־מים, שהצטרפו כולם לזימון הרצח המקרי והעלילה שבאה בעקבותיו — ואשר משום־מה נמצאו דווקא נוחים ומחויבי־המציאות כל־כך לגבי צד פלוני במערכת — נעשה לי מוקשה מאוד גם המוות הטבעי הלזה. מאמר הבריות למודות־הנסיון הוא כי טחנות הצדק טוחנות אמנם היטב, אבל רק לאט־לאט. כאן, לעומת זאת, נת־גלגלו הטחנות בכיוון הנכון במהירות מסחררת, ונותר אפוא מקום לשאול, של מי היו הן באמת.

---

* בנוסח המוקלט של הדברים ממשיך כאן „סבא" ואומר: „כה אשמע את פעמי המשיח כמו ששמעתי אותו אומר זאת" (הערת העורך).

כעבור זמן־מה נאסרו כידוע עוד שניים: צבי רוזנבלט ואחימאיר, והאוירה שנוצרה מסביבנו נעשתה כל־כך דחוסה, שאפילו בין „המקסימליסטים", ממקורביו של אחימאיר בגישתו המדינית, היו שמצאו לנכון להתרחק ולהתפטר מתפקידיהם בתנועה. אני נתמניתי אז ליושב ראש הסניף בירושלים, וד"ר ייבין נשאר היחיד שיכול היה ליצגנו כסניגור בציבור. ז'בוטינסקי ואורי־צבי גרינ־ברג היו בחוץ לארץ, ועתונות כמעט שלא היתה לנו. להתגונן וללחום צריכים היינו ממש בציפורניו.

משב של רוח צחה בא לנו רק כשהופיע בעתון היומי „דער מאמענט" בפולניה מאמרו של ז'בוטינסקי „קאלט און פעסט". ד"ר ייבין תרגם אותו בכותרת „בקרירות ובאיתנות". ז'בוטינסקי הסביר שם את בטחונו בנקיון־כפיו של סטבסקי, וההסבר הספיק לנו וליהדות פולניה, אבל לא לכלל הישוב בארץ. כאן השתוללה בכנליה של עלילת־דם, ויכול היה אדם ללמוד מהו „קול ענות", אשר עליו דיבר משה כשירד מהר סיני ונקלע למעשה העגל: לא קול ענות גבורה ולא קול ענות חלושה, כי אם קול ענות לשמו. בפעם הראשונה למדתי מהו „קול ענות" כששמעתי את הערבים מתפרצים ועורכים את הטבח בבית משפחת סלונים בחברון, ובפעם השניה שמעתי את הקול ולמדתי להכירו בתקופה הזאת, למקרא מעשי־המרקחת של דיווחי החקירה ב„דבר" ולמשמע חברי מפא"י בקראם את מודעותיהם מעל לוחות המודעות.

בתוך התנועה, אין צורך לומר כי „המרכז" של ד"ר ושיץ ואחימאיר פורק, וד"ר אברהם וינשל קיבל עליו את ההנהגה הארצית. אני, כיושב ראש הסניף הירושלמי נסעתי אליו עם כמה חברים. מצאנוהו בתל־אביב והת־יעצנו על כמה דברים: מה תהיה צורת ההגנה ומי יוזמן

להיות הסניגור. כמו כן ביקשנוהו שיבוא להרצאה בירושלים, ואז שמעתי מפיו את המלים אשר נצטלצלו באזני כגילוי־אליהו: הוא הבטיח לבוא לירושלים כעבור יומיים וקבע את נושא ההרצאה — „מסביב לעלילת־הדם". „עלילת־הדם"! הוא היה הראשון אשר מפיו שמענו את ההגדרה הגואלת הזאת, וכאילו היה בזה הד להגיגי־ליבנו, אשר לא ידענו להביאם לביטוי. לעת ההרצאה נתמלא המועדון מפה לפה, ולא נותר מקום לא על הגגות ולא בגזוזטראות מסביב.

אשר לקו ההגנה, היה לנו בירושלים חבר עורך־דין, ד"ר צבי אליהו כהן, ולפי דעתו היה מישהו מעוניין ברצח. הוא גם לא יכול להבין מדוע היתה סימה ארלוזורוב מעוניינת להצביע דווקא על „החשודים" שנתפסו ואשר לא היו למעשה במקום־הרצח כלל. הוא הציע אפוא את עצמו כסניגור, תוך כוונה לרכז את עיקר חקירתו נגד סימה. „אני אביא אותה לכך שתישבר ותסביר מדוע היא מעוניינת". אולם, דרך הגנה זו נפסלה „בחלונות הגבוהים" של המפלגה הרביזיוניסטית. ד"ר כהן היה איש חכם מאוד ועקבי ביותר בדרכו, אבל לא היה אהוד בתוך המפלגה.

אחר התקשרות אל ז'בוטינסקי הוחלט אפוא למסור את ההגנה לעורך־הדין יוסף קייזרמן, שלא היה חבר המפלגה, ואף היה רחוק ממנה בדעותיו — וזאת עד שיבוא מאנגליה עורך־הדין הוראס סמואל. ההחלטה המפורשת היתה, שהפרקליטים רק יחקרו את סימה, אבל לא יתקפוה אישית. אני תמכתי כמובן בגישתו של ד"ר כהן, ועד היום חושב אני שהוא היה הצודק.

החקירה נמסרה ל„שופט השלום" האנגלי בודילי

והתנהלה בתל־אביב*. המאשים היה קצין המשטרה בכור שיטרית, שהיה אחר־כך שר המשטרה במדינת־ישראל. לידו עזר, מטעם הסוכנות היהודית, עורך־הדין ברנרד ג'וזף (לימים השר דב יוסף). החקירה נסתבכה בשאלות צדדיות ונמשכה זמן רב. המכונה של עלילת־הדם עבדה בינתיים ללא־הרף, בארץ ובחוץ־לארץ. ז'בוטינסקי הוסיף לפרסם את מאמריו, אשר כל אחד מהם היה טוב ויפה מרעהו, אבל המאמר הראשון נשאר הטוב והיפה ביותר — „מסמר התקופה".

לבסוף מצא בודילי כי לכאורה הנאשמים אשמים, והעניין הועבר לבית־המשפט „לפשעים חמורים", במו־שב של שלושה שופטים: אנגלי, ערבי ויהודי. התובע מצד הממשלה היה „היועץ המשפטי" טראסטד, שונא ישראל מובהק ואויב הציונות, שהיה אחר־כך „שופט עליון" ו„זקן השופטים". הסניגור היה עורך־הדין הוראס סמואל, שהובא במיוחד מאנגליה. יום אחד הזמין טראסטד את עורך־הדין ד"ר מרדכי עליאש והודיעו כי בבית־הסוהר יושב אסיר ערבי בשם עבדול־מג'יד המבקש למסור הצהרה לבאי־כוח היהודים, שהוא ועוד ערבי אחד (עיסא דרויש) רצחו את ארלוזורוב. טראסטד ביקש שד"ר עליאש יקבל את ההצהרה מטעם היהודים, ואמנם הלך ד"ר עליאש ושמע את ההצהרה: „אני רצחתי את ארלוזורוב". ההצהרה שיכנעה את ד"ר עליאש, והוא מיהר להודיע על כך לרב קוק. גם אנשים רבים אחרים השתכנעו, כמו למשל, אחי־מאיר, ולכאורה אף הקצין ארזי, איש „ההגנה", שהשתתף

---

* באותה תקופה נהוג היה שלפני משפט פלילי חמור היתה נערכת „חקירה מוקדמת" בפני „שופט חוקר". את המלים „שופט שלום" שמתי במרכאות, כי אף־על־פי שהן הספיקו כל־כך להשתגר הרי בלשון העברית המושג הוא אבסורדי. (הערת העורך).

בחקירה המשטרתית ואפשר להניח כי ידע את האמת, ולבסוף הצהיר לפני מותו שאין לו ספק כי עבדול־מג'יד הוא הרוצח. אולם, עבדול־מג'יד עצמו חזר בו למחרת היום, בטענה שרק שיקר וביקש להתפאר, והודאתו נסתיימה בלא כלום.

כשאני פגשתי את עבדול־מג'יד במאסר בעכו בתרצ"ז, הוא חזר והצהיר באזני, שאמנם הוא הוא הרוצח. אולם, דומה עלי כי מכיר אני את הערבים ויודע להבחין בודאות מתי ערבי משקר ומתי דבריו אמת. חוזר אני ואומר אפוא כי עלי אין הודאתו נאמנת.

בית־המשפט לפשעים חמורים מצא את סטבסקי חייב, ודן אותו למוות, ברוב־דעות של השופט האנגלי והשופט הערבי. רק השופט היהודי ולרו יצא חוצץ נגד השקר, בגרסו כי האשמה לא היתה ולא נבראה, ומצידו הוציא פסק־דין של זיכוי. יש לציין כי סטבסקי לא הואשם למעשה ברצח עצמו, כי אם רק בכך שהאיר בפנס. בעצם מעשה־היריה הואשם רוזנבלט, אך הוא יצא זכאי ושוחרר. גם אחימאיר, אשר לא היה למעשה כלום נגדו, יצא זכאי, אך הוא נשאר במעצר כדי להישפט על חברות ב„ברית הבריונים", שנחשבה כארגון בלתי־חוקי.

על חיובו של סטבסקי הוגש ערעור לבית־המשפט העליון. בדין ישבו „זקן השופטים" מקדונלד והשופטים בייקר ופרומקין. הם מצאו את סטבסקי זכאי מחוסר־הוכחות, ובזה נגמר העניין בינתיים — עד שנרצח סטבסקי על סיפון „אלטלנה", ביריית „התותח הקדוש" של בן־גוריון, זה האיש אשר עד היום מרכין עוד רוב העם את הראש בפניו ואשר אז ניצח על עלילת־הדם בפולניה.

החקירה, המשפט והערעור נמשכו יותר משנה, ובמשך כל אותו הזמן היה הרוח החיה בפעולתנו עקיבא ברון ז"ל

— חברי למפלגה הרביזיוניסטית, חברי ליסודה של הסתדרות העובדים הלאומית (כפי שאספר להלן), חברי לדעה „המקסימליסטית", ולימים גם חברי לדעה בלח"י. הוא היה המארגן, והיה לו כושר ארגון יוצא־מן־הכלל. על־ידו עזרה כמובן כל התנועה. במשך שנה ומעלה לא ישנו ולא ידענו מהו אוכל. כולנו התמסרנו למלחמה נגד עלילת־הדם, וחבל רק שזה היה צריך להיות עיסוקנו בשעה שהיטלר עלה לשלטון בגרמניה. מבין אישי הציבור שעמדו לימיננו, חייב אני להזכיר את הסופר בן־ציון כץ, שיצא להגן על סטבסקי בארץ ובחוץ־לארץ, במאמרים בנוסח „איני יכול לשתוק עוד"; כמו־כן, את משה סמילנסקי, איש „ברית־שלום", אשר לחם לשחרורו של סטבסקי, כי הבין שהעלילה היא שקר; ובראש כולם, כמובן, את הרב קוק. אלה בנוסף על אנשי הציבור מאנשי התנועה, כמו ד"ר אברהם וינשל, ד"ר משה כהן, הסופר והעתונאי אליהו בן־חורין, ועוד. חייב אני לציין גם את ד"ר פרויליך, שהיה נציב בית"ר, ואת יוסף כצנלסון, שהיה מפקד בית"ר בירושלים.

על יוסף כצנלסון אמרתי קודם דברי־הסתייגות אחדים, בקשר לאחימאיר. אולם, חייב אני לומר גם־כן כי לא פגשתי הרבה אנשים חכמים כמותו. אותם ימים היו ימי בואו של הנציב החדש, ווקופ, וזוכר אני לילה אחד שטיילתי עם כצנלסון, ואמר לי לאמור: „יודע אתה מה יהיה עכשיו? הנציב העליון יזמין אליו את אנשי הסוכנות, והם יחליטו לבקש ממנו 20.000 סרטיפיקטים, — אבל לפני שיפתחו את פיהם יבשר הוא להם: 40.000. הוא יתכוון לקדם בכך את גל העלייה המתפרץ לבוא מאירופה, בין אם בסרטיפיקטים ובין אם בלעדיהם, ואילו אנשי הסוכנות יסוגו בתדהמה

ויהללו את הנציב הטוב". דברים אלה התקיימו אמנם אחר־כך בדיוק. ושוב שמעתי ממנו בהרצאה, אשר הזמנתיו להרצות בתנועה: „כשבא הנציב העליון לארץ־ישראל, הוא התחיל לשאול את עצמו: ‚אצל הערבים יודעים אנו שממנים להם איזה אמיר או מלך, ובאמצעותו מעבירים אנו ביניהם כל מה שנרצה; אבל מה נעשה ליהודים, אשר אין להם לא אמיר ולא מלך?'. התחיל אם־כן הנציב להזמין אליו את ראשי הציונות, כדי לתהות על קנקנם, וביניהם הזמין גם את הפטפטן שמריהו לוין (כך התבטא כצנלסון בהרצאה פומבית, ובכן גם אני לא אשנה מדבריו). שאל הנציב את שמריהו לוין: ‚איך אפשר הדבר שעם ישראל היה בגולה ללא הנהגה? הן מישהו מוכרח היה להחזיק את המסגרת!'. ענה לו שמריהו לוין: ‚מה זאת אומרת? היו להם ועדי קהילות!'. החליט אפוא הנציב העליון שאמנם זה הפתרון, ופתח בהענקת סמכות רחבה ל‚ועד הלאומי'".

דברים אלה של יוסף כצנלסון היו מאירי־עיניים, וכך הם נראים לי עד עצם היום הזה.

אותו זמן, בתוך תקופת המשפט, הוחלט גם־כן להפוך את ארגון עובדי הצה"ר ובית"ר ל„הסתדרות עובדים לאומית" והוחלט לערוך את ועידת היסוד בירושלים.

כיושב־ראש הסניף טיפלתי אני בדבר. בעל קולנוע „עדן" אמר לי: „מפא"י הזמינה את האולם ולא שילמה. אתה מקבל 24 שעות. אם תוך הזמן הזה תביא לי 10 לא"י, האולם שלכם". לאסוף 10 לא"י נראה לי אז קשה יותר מלחלום היום חלום של מיליונים. אולם, גרשים־גרשים הצלחתי לאסוף את הכסף לפני תום המועד, וערכנו ועידת־יסוד שהיתה רבת רושם. התקבל גם מברק

מז'בוטינסקי, אשר הכניסה לארץ היתה אסורה עליו כבר משנת תרפ"ז. אולם, משום־מה, לחגיגת 30 השנה ליסודה של „הסתדרות העובדים הלאומית" לא מצאו לנכון להזמינני, אף־על־פי שהייתי אז אחרון המיסדים שנותר בחיים.

זמן מה אחר שחרורו של סטבסקי החליטה הנהלת התנועה להשתתף בבחירות לעירית ירושלים. המצדדים בכך היו בעיקר ד"ר אבניאלי, ד"ר יעקב וינשל וד"ר פון וייזל, לפי ההחלטה הבריטית היו היהודים צריכים להישאר במיעוט, וניתן להם לבחור כ־4 או 6 נציגים.

מפא"י, בהסכם עם „אגודת ישראל" ו„מזרחי", גיבשה לקראת הבחירות גוש מלוכד, אשר בראשו העמידו את דניאל אוסטר, והיה ברור שהנצחון בבחירות יהיה להם. במסיבות אלה של השפלה לאומית מחד גיסא וכשלון מובטח מאידך, התנגדתי להשתתפות הצה"ר בבחירות. אולם, כיושב־ראש הסניף הטילו עלי את ארגון ההשתתפות ואת גיוס הכספים הדרושים לכך, והריני מודה שמילאתי משימות אלו בחוסר־רצון. על אחת כמה וכמה בשים לב גם לכך שכנציגי התנועה לא הועמדו אנשים מתוכה, כי אם אנשים מבחוץ, באופן שהופעת התנועה בבחירות היתה ממש מגוחכת.

יום אחד נכנסתי למערכת העתון של התנועה, „הירדן", ולהפתעתי נתקלו עיני במברק פתוח שהיה מונח על השולחן, חתום על־ידי ז'בוטינסקי, ובו הוראה שלא להשתתף בבחירות. מברק זה הועלם ממני, וכאשר ראיתיו הסתלקתי מן העניין לחלוטין.

לבסוף, כפי שצפוי היה מראש, לא זכתה התנועה בבחירות אפילו בציר אחד. אולם, באחת הועידות עלה ד"ר וינשל לבמה והאשים אותי שאני הכשלתי את הבחי־

רות בכוונה, בהיותי פרובוקטור, סוכן הבריטים ואיש הבולשת. כיום נראה לי הדבר מגוחך, אך בשעת מעשה הכאיב לי עד עומק נפשי ותבעתי את ד"ר יעקב וינשל למשפט. יושב־ראש הנהלת התנועה בארץ היה כאמור אחיו, ד"ר אברהם וינשל, והוא נהג כלפי בצורה הוגנת מאוד. הוא מינה בית־דין ניטרלי, מורכב מאליהו בן־חורין, יעקב זליקוביץ' ומשה אוסבר, ובית הדין פסק כי דברי ד"ר יעקב וינשל היו עלילת־שוא וכי חייב הוא לבקש את סליחתי בפומבי. ד"ר יעקב וינשל, בגאוותו, עזב את התנועה ולא ביקש את סליחתי עד היום.

עוד דבר שבא לנו אחר שחרורו של סטבסקי — ולדעתי, כתוצאה משחרורו — היה חזיון־ההיתולים של הסכם בין ז'בוטינסקי ובן־גוריון. לנו — לקבוצת אחי־מאיר וחבריו — נראה ההסכם כמו תהום שהיתה נפערת מתחתנו.

כי מצד אחד היתה העובדה, שהעם היהודי בגולה האמין בנקיון־כפיו של סטבסקי ושמח על זיכויו לבלי־גבול. מצד שני, מפא"י לא יכלה להשלים עם הזיכוי וסיכול עלילתה נהפך לה למסע־אלימות. כל מקום שבו נמצא בית"רי, אם בעבודה ואם בתהלוכת־נוער, הרי הוא הוכה וגורש משם על־ידי בריונים. בפירוש נאמר, שלבית"רים אין זכות עבודה בארץ, „באשר אין להם הכרה מעמדית", ומאחר שכך הרי ממילא גם „אין להם זכות קיום בכלל". אולם, האהדה העממית גברה דווקא והלכה, והדברים קרבו והלכו לכעין מצב של מלחמת־אזרחים. במסיבות אלה היתה גם־כן המציאות, שבראש מפא"י עמד בן־גוריון התכסן, ואילו ז'בוטינסקי — עם כל מעלותיו, יפיו וצדקתו — לא ידע בעצם מה לעשות בכל האהדה שפרחה מסביבו. כך אירע שבאה הצעה

להסכם, וז׳בוטינסקי, כמובן, רק שמח להזדמנות. גם רוטנברג, שהיה אדם הפכפך — צועד צעד אחד עם ז׳בוטינסקי וחמישה צעדים נגדו — התערב בדבר כמתווך, ולבסוף זומנה פגישה עם בן־גוריון וההסכם כביכול אף נולד. אך הסכם על מה? בשעה גורלית זו לאומה הוסכם על הכרה בשתי הסתדרויות עובדים, זכות עבודה לכל, ובוררות־חובה בסכסוכי עבודה. משהושג הסכם שכזה, היה זה כאילו הופגן בפני העם בעליל שהסכסוך המשתולל אינו נוגע בעצם אליו: צד אחד צודק לו כדרכו והצד שכנגד צודק לו כדרכו, ובמצב כזה אך פשוט הוא שלגבי מי שאינו אלא יהודי סתם, הצדק העדיף הוא בידי מי שיושב כבר בהנהגה המקובלת. באופן כזה היטה בן־גוריון את הרוח ממפרשיו של הצה״ר, ומשהשיג את ההישג הזה, הרי שכבר רשאי היה להתנער ולהודיע שמה יכול הוא לעשות? חבריו לא סמכו את ידם על ההסכם, והוא מוכרח להיכנע. אכן, נדמה שהיתה זו הפעם היחידה בכל הקריירה הארוכה של בן־גוריון שהוא קיבל עליו כך פשוט את „דין התנועה״, ואף במין השלמה גמורה שכזו, עד שלא נודע כלל כי בא הדין אל קרבו.

בינתיים נשאר אחימאיר לשבת בבית־הסוהר, ורבים מחבריו צורפו אליו — על־פי „החוק למניעת פשעים״. גם אלה שנשארו בחוץ, רוחם נפלה עליהם, כאמור, עקב ההסכם שדימה ז׳בוטינסקי לערוך עם בן־גוריון, והתנועה התדלדלה והלכה. אף ד״ר אברהם וינשל ביקש כמעט לפרוש ולעמוד מן הצד. במצב זה הופיע פתאום ד״ר אלטמן וקיבל את הנהגת התנועה בארץ לידו. לדידי התפתח הדבר כך, שחבר בא וסיפר לי כי היתה לו פגישה עם אדם חשוב מאוד, אשר שמו ד״ר אלטמן והמציע תכנית עבודה; הוא

מוכן לקבל עליו את הביצוע ויש לתמוך בו. אנו, מטבענו, היינו אנשים, אשר אם בא אדם והציע מעשה, היינו מוכנים לתת כתף ולעזור, וכך היה גם במקרה זה. לימים התברר כי כל עיקר דרכו של ד"ר אלטמן התבטא בשתדלנות ברמה נמוכה.

מאורעות תרצ"ו—תרצ"ט

הזכרתי את העלייה הגדולה־יחסית, אשר „הנציב הטוב" התיר, כדי למנוע את התפרצותה של עלייה גדולה יותר — וכך נמשך הדבר עד שהגיעה שנת תרצ"ו.

„הישוב המאורגן" האמין תמיד, שאם נקנה אדמות מן הערבים ונשלם להם במיטב כספנו, הרי הם ידעו כמה אנחנו מועילים להם. אך מה הוכח? הוכח שגדולי המסי־תים והפורעים היו דווקא בין אלה שמכרו קרקעות והת־עשרו. הם החזיקו את חנויותיהם סגורות וויתרו על ריווח במשך כחצי שנה לאות מחאה, והתחיל שפך־דם מאין כמותו.

אם נערוך את מספר החללים שלנו כיום במדינת־ישראל, שלוש שנים וחצי אחרי מלחמת ששת הימים, לעומת ההרוגים שהיו לנו אז, יצא שאנו כמעט איננו נותנים קרבנות. לא היה אז יום שלא היו בו הרוגים, והיו סיפורים מזעזעים: שני ערבים באו לבקש כוס מים, ואחרי ששתו הרגו את משקיהם; פורעים ערביים תקעו סכין בד"ר טיכו, אשר ריפא אלפי ערבים; הם הרגו את ד"ר לוי־ביליג, אשר גדולי המלומדים של אל־אזהר היו באים אליו כדי שיסביר להם פרקים בקוראן. ודבר סמלי מאוד: כאשר רצחו אותו, נשפך מוחו על הקוראן. אף את אחיהם הרגו הפורעים באל־פים, וכל ערבי שהתנגד להם נטבח.

באותם הימים החליטה בית"ר להקים כמה „פלוגות". פלוגה אחת הוקמה בנחלת־יצחק, על אם הדרך לירושלים, אשר היתה שם מחצבה, ואחת הוקמה בעיר העתיקה בירושלים, על־יד הכותל, מכיוון שההליכה להתפלל על־יד הכותל היתה כרוכה בסכנת נפשות. אחד מאנשי הפלוגה הזאת אף שילם את הדבר באבדן רגלו.

אולם, אני החלטתי ללכת כל שבת להתפלל על־יד הכותל דווקא דרך רחוב השלשלת, בסביבה ערבית, ובלי שום ליווי.

בשבת, כ"ג באדר תרצ"ז, כשהגעתי עד בית־הקפה הקטן, הקיים עד היום במורד רחוב השלשלת, על־יד המדרגות המוליכות אל הכותל, ראיתי ערבי אחד יושב בחוץ ושותה קפה. ואני איני צריך הרבה, מכיר אני אותם היטב: אך ראיתי את עיניו ואמרתי לעצמי: „הערבי הזה מתנכל לחייך!". אולם, לא חזרתי על עקבי והוא הלך אחרי. אני איש מחתרת. אמנם לא השתתפתי ב„פעולות", אך ידעתי את הכללים, וידעתי איפה הערבי יתנקש בי: הוא יתנקש כשנגיע לפרשת דרכים, כי שום מתנקש לא יברח פשוט אחורה, כשאינו יודע מי בא מאחוריו. כשהגעתי לפרשת הדרכים הראשונה עלו לקראתי במדרגות שתי ילדות ערביות, ובעיניהן ראיתי את האימה. הבנתי שהערבי הוציא דבר־מה להתנקש בי, אם סכין ואם אקדח, ובאופן אינסטינקטיבי הפניתי את ראשי. בכך הצלתי את הראש, כי הוא ירה, ובמקום לפגוע בראש פגע בכתף. הכדור ירד לכבד ועבר אותו, קיבלתי שטף־דם ובטני התנפחה מיד. אז אמרתי אל לבי ככה: „אם אפול, יגמרו אותי כאן. חייב אני להגיע לכותל, ולו רק בשארית כוחותי". כיום, כשאני יושב

בחדרי בבית, קל מאוד לספר זאת, אך אז — הרי זה קצת משונה אפילו, כיצד הצלחתי. על־כל־פנים, הגעתי לכותל בשקט, ושם היו עשרה יהודים ושמירה בריטית וערבית. אמרתי להם: „ירו בי". אמרו לי: „מה אתה מדבר?", כי לא הבינו כיצד הגעתי עד שם, אם ירו בי. נתתי להם אפוא סימן, שיש ביניהם אדם המכיר אותי, והוא יודע כי אין לי בטן כזאת. למשמע הדברים האלה ביקשו להגיש לי עזרה, אך לא ידעו כיצד. אז ניגש אלי שוטר בריטי ושאל כמה זמן אוכל להחזיק מעמד. עניתי כי איני יודע, אלא שמוכן אני לשבת ולחכות. הלך השוטר, הביא אלונקה ולקחוני לבית־החולים משגב לדך". אולם, מדרגות בית־החולים היו תלולות, וכשנשאוני נפלתי מן האלונקה, מחמת השיפוע. נפלתי ופרצתי בצחוק. שאלה אותי האחות, „מה אתה צוחק?", ועניתי: „מה יכול להיות כבר גרוע מזה?".

בבית־החולים אמרו לנתחני, אך אני סרבתי וביקשתי להעבירני ל„הדסה", על אף סכנת הנפשות שהיתה כרוכה בדבר. בינתיים נודע המעשה — ואיני יודע כיצד נודע — לד"ר יסקי, מנהל „הדסה" (אשר נרצח אחר־כך, בתש"ח, בשיירת־הרופאים להר־הצופים). הוא עמד על כך שאמנם יעבירוני, וב„הדסה" ניתחו אותי ד"ר ג'וזף וד"ר קוק. מחמת הסכנה הם נמנעו מלחפש את הכדור ולהוציאו, והוא נשאר עוד תקוע בגופי במשך שנה — עד שבהיותי גולה בצפת, כפי שאספר להלן, עלה הכדור לפני השטח והחל להציק לי, ואז הוציאוהו בקלות.

אפילוג להתנקשות הזאת היה מעשה בערבי אחד, חלף אל־חטיב. הלה היה שכן שלנו בחברון, וכמעט גדל בביתנו. בעת הטבח ראיתיו עולה במדרגות לבית סלונים והעדתי על כך בבית־המשפט. חלף נידון למוות,

אך חונן, וכפי שסיפר אחימאיר, נשבע חלף במאסר שכאשר ישוחרר יהרגני. כשנפצעתי, באה המשטרה לאסור אותו, ואמרו לו כי שניאורסון נפצע, ואילו הוא, חלף, מואשם במעשה. היה זה זמן קצר לאחר נישואיו, ובו במקום מת חלף משבץ־הלב. אולם, באמת, אני לא האשמתי את חלף, ובחקירה אמרתי בפירוש שלא הוא המתנקש. את המתנקש האמיתי פגשתי כעבור זמן־מה, ועוד אספר על כך להלן.

לעת כל הדברים האלה שררה בישוב מדיניות „ההבלגה": מדיניות של „נשק טהור" ו„המה יעקרו ואנו ניטע". ארגון „ההגנה" של הישוב היה מחולק לשניים: „ההגנה השמאלית" ו„ההגנה הימנית", אשר „האכרים" ו„המעמד הבינוני" השתתפו בה עם הרביזיוניסטים ובית"ר, — אך גם „ההגנה הימנית" קיימה את מדיניות ההבלגה. בעת ששכבתי בבית־החולים בא לארץ קולונל פטרסון, מי שהיה מפקד „הגדוד העברי", ממעריצי ז'בוטינסקי ומגדולי הידידים של ישראל. במוח־הגוי שלו הוא לא יכול להבין את מדיניות ההבלגה ואת הצורך בשני ארגוני הגנה. הוא השתדל אפוא להביא לאיחוד הארגונים, בחשבו שעם האיחוד יגברו „הקיצונים" ותחל תגובה פעילה על מעשי הרצח.

בראש „ההגנה הימנית" עמד אז אברהם תהומי, ובסניף הירושלמי שלה בלטו מר פת ודויד רזיאל. בתנועה הרביזיוניסטית בארץ כבר שלט אז ד"ר אלטמן — והוא הסכים לרעיון האיחוד מיד. אברהם תהומי אכן גם ביצע את האיחוד למעשה — בראש „החלק האזרחי" של „ההגנה הימנית", — ואילו החלק הבית"רי, כידוע, לא הסכים לבסוף, והתמיד בפילוג, בדמות „הארגון הצבאי הלאומי". אולם, יתכן שאפתיע את הרבים בסיפור

הזה: בעודני בבית־החולים, הושיבוני פעם במרפסת, ודויד רזיאל עבר שם וראני, ועלה לשבת עמי. אמרתי לו: „שמעתי כי אתם עומדים להתאחד", והוא ענה לי באלו המלים: „אין ברירה!" רק כשהגיע מברק מז'בו־טינסקי מדרום־אפריקה, ובו איסור על ההסכם המתוכנן, נשברה נטיית ההליכה בתלם, וקם הארגון הצבאי הלאומי, במגמה מפורשת להגיב.

אולם, ההבלגה החלה למעשה להישבר גם קודם לכן. כבר באותו יום שנוריתי ארב בית"רי אחד לערבים ברחביה, על דעת עצמו, והרג ערבי אחד ופצע את משנהו. גיסי דויד שמיר, שהיה פקיד בבית־המשפט המחוזי בירושלים, סיפר לי כי באו אז ערבים ואמרו לו: „הגיבו היהודים. אך בודאי רק כשהורגים רביזיוניסטים. אם לא יהרגו רביזיוניסטים, לא יגיבו"*.

בתקופת ראש השנה תרצ"ח, ועוד בטרם הבראתי לגמרי, נהרגו ביום אחד בירושלים 4 ערבים, אחדים נהרגו ליד תל־אביב ו־4 על־יד חדרה. כעבור זמן קצר נקראנו עשרה אנשים למשטרה, וקצין בריטי קרא לפנינו הודעה, כי לפי החוק למניעת פשעים הוטל עלינו מעצר לשנה אחת. מלבד עשרת היהודים זומנו עמנו גם שני ערבים, ובאחד מהם דימיתי להכיר בודאות את הערבי שירה בי. אולם, אמרתי אל לבי, שאם אכריז על כך בהיותנו עומדים כך שנינו, לשבט או לחסד, בפני האנגלי, יאמרו שאין זאת אלא שמצאתי לי עילה, והחלטתי כי מוטב לי לכבוש את הדבר בתוכי.

---

* דוד ניב, ב„מערכות הארגון הצבאי הלאומי", חלק ראשון, עמ' 276, מספר שהפעולה בוצעה אמנם כתגובה על הפגיעה ביהודה לייב שניאורסון. לפי סיפורו נערכה הפעולה על־ידי קבוצת בית"רים, ונהרג רק ערבי אחד (הערת העורך).

למעצר הובאנו לכלא עכו, ושם מצאנו גם את אבא אחימאיר, את ד"ר יונה פרוילין, את עקיבא ברון, את ערי ז'בוטינסקי, את ד"ר בנימין לובוצקי (כיום אליאב) ועוד מפעילי התנועה. היו שם גם עצורים אחדים מחדרה: שניים משלנו, אחד איש מפא"י ושניים מן השומר־הצעיר. שלושה אלה תמהו מה להם ולכל מסע־המעצרים הזה, אך התברר כי המתנקשים בערבים על־יד חדרה ברחו דרך ישוב של השומר־הצעיר, והמשטרה לא רצתה להס־תפק בהסבר של אנשי מועצת חדרה, שמן הסתם היו המתנקשים רביזיוניסטים: המשטרה סברה כי המתנק־שים לא יכלו לברוח דרך הישוב ללא שיתוף־פעולה מצד אנשי המקום, והיא כאילו תפסה מהם בני־ערובה.

בהעברתנו לכלא עכו היה משום אפלייה לרעה לעומת העצורים הערביים, אשר היו מוחזקים במחנה מעצר במזרע, ועל רקע זה התחיל המאבק על זכויותיהם של העצורים המדיניים היהודים. אנחנו טענו, שגם אותנו — אם נעצרנו — ראוי להחזיק במחנה־מעצר, ולא בבית־סוהר. אכן, כבר שנים אחדות קודם לכן, כשנעצרו מספר קומוניסטים, הלכו הגברת רובינא וד"ר מגנס אל הנציב העליון כדי לדרוש בשבילם תנאי מעצר מדיניים, במקום תנאי כלא. אולם, אבא אחימאיר פירסם אז מאמר מלא רוגז, על שיהודים הולכים להגן על קומוניסטים בעוד שהקומוניסטים הם עוזרי הערבים. אני אמרתי אז לאחימאיר — והיה זה עוד לפני משפט רצח ארלו־זורוב — כי שוגה הוא בגישתו הלזאת: „בסופו של דבר", אמרתי, „לא הקומוניסטים יהיו העצורים הפוליטיים, כי אם אנו נהיה העצורים הפוליטיים", ואמנם עכשיו התחילה תחזית זו להתגשם.

מלחמתנו הראשונה היתה „מלחמת זקנים": גידלנו

זקנים, כי לא הרשו לנו להביא כלי ספרות משלנו, וגם לא הביאו לנו ספר מתאים, כי אם רק ספר ערבי, שמראהו לא היה היגייני. כמו כן, דרשנו שלא ניסגר בתאים, ושלא נהיה מפוזרים בתאים שונים, כי אם נהיה כולנו יחד. קפטן גראנט, מפקד כלא עכו, נפגע מכך שמבקרינו היו שואלים מדוע יש לנו זקנים, והוא בא לנהל אתנו משא־ומתן, אף מילא לבסוף את דרישותינו: העבירונו מן התאים לאולם גדול, קיבלנו רשות להחזיק כלי תגלחת והובא ספר נקי יותר לגזוז את שערותינו.

אותו זמן נידון בפעם הראשונה למוות ערבי על החזקת נשק. שמו היה פירחאן. ובעכו, כשהיתה מתקיימת הוצאה להורג, היו סוגרים את התאים, והאסירים היו מצטופפים בתאיהם, על־יד הדלתות המסורגות. כשהובילו את פירחאן למוות, הלך הוא מנפנף בידו לאסירים ונפרד מהם בברכה. אמר לי אחד העצורים הקומוניסטיים, הרצנשטיין שמו, שהיה אוהד־ערבים ביותר: „רואה אתה איך גבר הולך לתלייה? עכשיו תדע מי ינצח במערכה הזאת". אמרתי לו: „יום יבוא והוא קרוב מאוד, ובמקום הזה ייתלה יהודי. אז תשמע איך הולך למות יהודי...".

בינתיים נשתקע הארגון שוב בשיטת ההבלגה — לפחות למעשה, אם לא להלכה, — ובירושלים נמצאה קבוצת נשים שהחלה להמטיר על הממשלה תעצומות ושאלות, כיצד־זה מחזיקים במעצר יהודי כמוני, שהוא עצמו קרבן המאורעות ועדיין לא החלים מפציעתו הקשה. שלחו אלי אם־כך רופא ערבי, כדי שידווח על מצב בריאותי. אולם, אני לא סמכתי על הרופא הערבי, אמרתי שאני בריא וסרבתי להיבדק. מסתבר כי בחוץ הבינו את הרמז, ודרשו שיבוא רופא אנגלי או יהודי. השלטונות נענו אף לכך. באה משלחת רפואית, שבראשה עמד רופא אנגלי,

ולבסוף נאמר בדין־וחשבון שלהם כי לפי מצב בריאותי אסור להחזיקני בבית־הסוהר. כעבור שבועות אחדים, בחודש טבת, נקראתי ביום ו' אחד, עם כניסת השבת, למשרד בית־הסוהר והודיעוני כי נגזר עלי לגלות לצפת: „בעוד עשר דקות אתה מוצא החוצה ונוסע לצפת". אמרתי שעכו היא עיר ערבית ולא אצא בה החוצה לבדי. אולם, היה שם קצין יהודי, ראובן חזן, והוא יצא, מצא מכונית־משא ערבית הנוסעת לצפת ואמר לי: „אתה נוסע עם הנהג הזה, על אחריותי".

נסעתי עם הערבי, ובהגיענו לצפת נכנסתי לבית קרובי המשפחה שלי, יהושע ומרים קלינגר. תוך חמש דקות היה החדר מלא בית"רים, וביניהם דניאל פרל, בנו של בעל מלון „הרצליה". הוא הציע לי חדר במלונם, ואמנם עברתי לשם והתחלתי לטפח את רוח „המקסימליזם" בקרב הבית"רים הצפתיים.

לא רחוק מצפת היתה „פלוגת־הגיוס" של בית"ר בראש־פינה, ותמיד היו באים אלי משם מבקרים. לילה אחד נכנס אלי בחור והציג את עצמו: „שמי שלום טבצ'ניק, אבל אני מבכר שתקרא לי שלמה בן־יוסף". הוא סיפר לי כי יש לו מספר חברים, שהחליטו יחד לשבור את ההבלגה, ואם ייתפסו יודיעו כי אינם מכירים במשפט הבריטי. צריך אני להדגיש, כי הגישה הזאת נשמעה לי אז חדשה לחלוטין, אבל ראיתי לפני בחור גאה ורציני, אשר כל מילה שלו שקולה, ואמרתי אל לבי כי לבחור הזה נכונות עתידות. הוא ישב אצלי שעות אחדות. היה קר, והדרך לראש־פינה היתה מסוכנת. ביקשתי לעכבו עד ליום המחרת, אך הוא התעקש וחזר. כעבור חדשים אחדים נתפרסם כי שלמה בן־יוסף, אברהם שיין (עמיקם ז"ל)

ושלום ז'ורבין נתפסו מזויינים בנשק, בהיותם מחכים לאוטובוס ערבי, מתוך כוונה לירות בו.

אולם, אל העניין הזה אחזור עוד בהמשך הדברים. בינתיים אספר, שכבר מתחילת הגיעי לצפת כתבתי אל עורך־הדין ד"ר ושיץ — אשר אותו אהבתי מאוד ואף היתה לי קרבה נפשית אליו — שאין בדעתי להישאר בצפת, ושאם לא יתירו לי לעזוב את המקום אכריז שביתת־רעב.

ד"ר ושיץ השיב לי כי נפגש עם המפקח הכללי של המשטרה, סונדרס, וטען לפניו כי שניאורסון אינו אקדחן, הוא לא הרג ערבים, ומה נטפלו אליו? אולם, סונדרס ענה לו: „מה אתה רוצה? אנחנו איננו אוסרים על שהורגים ערבים. שניאורסון הוא יותר מסוכן. הוא עומד בכל פינת רחוב ומסית נגדנו, ואת זאת כמובן לא נסבול".

משנמאס לי, הודעתי למשטרה שאם לא אוחזר לירושלים אכריז שביתת־רעב. בתגובה על כך, אמנם לא החזירוני לירושלים, אבל שלחוני לתל־אביב. היה זה שבועיים לפני חג הפסח, ומלכתחילה לא התנגדתי להעברה, כי בתל־אביב היה מרכז התנועה. כל אלה שנעצרו עמי שוחררו כבר בינתיים ללא הגבלה, ובתל־אביב יכולתי ליהנות עתה משיתוף־פעולה אוהד עם ערי ז'בוטינסקי. אמנם, היו חילוקי דעות בינינו בענייני דת ומסורת, אבל ערי ז'בוטינסקי נראה לי כאדם שהוא כעצם השמים לטוהר ומסור בכל ליבו לענייני הציבור. ביחוד התרשמתי מאזהרותיו מפני הסכנה הערבית והאיסלמית ברחבי אסיה ואפריקה. הוא חזה את שעתיד היה להתרחש בסודן ובקורדיסטן וטען לשיתוף־פעולה עם כל הגורמים העשויים להיות מנוגדים כמונו למגמות הכוללניות של הערביות והאיסלם הסוני.

אולם, העניין העקרוני נשאר בעינו, שעם העברתי לתל־אביב עדיין נשארתי בבחינת גולה ומוגבל בתנועותי — אני היחיד מכל חברי, ולכן החלטנו שאקח מזוודה, כאילו אין לי היכן להתגורר, אשב במשרדו של קציץ־המחוז בתל־אביב ואודיע כי שובת אני שביתת־רעב. ד"ר אלטמן ויוסף כצנלסון התנגדו לשביתה, אך אני יצאתי ופעלתי כאמור.

משפתחתי בשביתה בא מפקד המשטרה והשליך אותי במורד המדרגות, אבל אני חזרתי למקומי. אמר לי מפקד המשטרה, שהוא אוסר אותי. אמרתי לו: „ובכן, שובת אני גם בגלל זה". בינתיים הלך ערי והביא את ד"ר לבונטין. הלה בדק אותי וכתב דין־וחשבון, שאם לא יבוא אוכל לפי עלול אני למות תוך ימים אחדים, כי לבי חלש ופצעי לא נרפא עדיין. באותו יום הגיעה הודעה מירושלים שמותר לי לחזור הביתה, בתנאי שאתיצב יום־יום במשטרה.

אחרי הפסח קיבלתי הודעה, שעלי להתייצב לבדיקה אצל הרופא הראשי במשרד הבריאות הממשלתי. אחרי הבדיקה שאלני הרופא מדוע איני חוזר לצפת. עניתי לו: „נדמה לי שהוזמנתי לבדיקה רפואית. האם אתה קצין משטרה?". אמר לי: „אל תתווכח!". עניתי: „אני מתווכח, מפני שאם אתה קצין משטרה, אין ערך לבדיקה". אולם, הרופא הפטיר: „אתה תחזור לצפת". ואמנם כעבור ימים אחדים קיבלתי פקודה לעשות כן.

ד"ר ושיץ יעץ לי למלא את הפקודה, והוא קיבל עליו להשיג לי אפשרות לצאת לחוץ־לארץ, שם אוכל לנוח מטרדות המאסר והגלות וגם להביא תועלת לתנועה.

תכנית זו נתקיימה: חזרתי לצפת, וכעבור זמן־מה קיבלתי רשות לצאת את הארץ. בפולניה שהו אז עקיבא

ברון ואליעזר שוסטק כשליחים מטעם הסתדרות העובדים הלאומית, והם הודיעו שאם אבוא לשם, אוכל להצטרף למשלחתם. אולם, עוד לפני שנסעתי אירע המעשה בשלמה בן־יוסף וחבריו, שנתפסו מזויינים כאמור.

יוסף כצנלסון בא אז והודיע להם, כי יעמיד עורך־דין להגנתם, אך הם התנגדו בתוקף — בהתאם לתכנית שלא להכיר במשפט האנגלי ולהפוך את הדיון המשפטי להופעה פוליטית, כפי שסיפרתי לעיל. אולם, כצנלסון טען שמינוי עורך־הדין הוא בפקודת ז'בוטינסקי. ז'בוטינסקי לא הכחיש את הדבר, ואמנם ידוע היה, שהוא תמיד העדיף את החיים והתנגד לשיטה של קדושים־מעונים. עם זאת, מפי ערי ז'בוטינסקי שמעתי, שלמעשה לא נתן אביו את הפקודה. בין כך ובין כך, התוצאה היתה שבן־יוסף וחבריו קיבלו עליהם את הדין. התפנית ההיסטורית של כפירה בתוקף המשפט הזר בארץ־ישראל נדחתה לכמה שנים; ז'ורבין ניצל רק על־ידי הצגת מעשהו מבעד לתעודה של חולה־נפש; ואילו בן־יוסף הוצא להורג מכל־מקום.

לאחר מכן, כשהייתי בפולניה, נפגשתי עם ז'בוטינסקי וסיפרתי לו על השיחה שהיתה לי עם שלמה בן־יוסף ועל התנגדותו של בן־יוסף להתגוננות שגרתית במשפט פלילי. הרגשתי שז'בוטינסקי נבוך. הוא העיר: „הרי גם האס"רים ברוסיה הזמינו עורכי־דין". אמרתי לו: „אדוני, אני מקווה שהיתה זו פליטת־פה. ראש בית"ר אינו מצפה בודאי שאנו נלמד דבר מן האס"רים". אולם, עתה ראיתי את ז'בוטינסקי כועס, והשיחה עברה לנושא אחר.

מסעות פולניה

הגעתי לפולניה בתחילת סיון תרצ"ח וזכיתי עוד לראות את יהדות פולין, הלאומית והרבגוונית כל כך, במלוא הדרה. ביקרתי ב־110 ערים ועיירות, ואין מלים בפי לתאר את תפארת יהדותן. בכל מקום קיבלוני, כשליח ארץ־ישראל, בכבוד ובהערצה, והיה זה לי ממש כמסע־מלכים.

מתוך המסע הזה אספר בראש ובראשונה, שכאן זכיתי לפגוש פנים אל פנים את זאב ז'בוטינסקי. עד כה הייתי קורא את אשר כתב והייתי חסידו — הוא היה אחד האישים המובהקים ביותר שטבעו את חותמם על חיי — אך לא יכולתי לראותו, באשר הכניסה לארץ־ישראל היתה חסומה בפניו. והנה, זמן־מה אחר שהגעתי לפולניה, בא ז'בוטינסקי לביקור בורשה. אותו זמן היה שם גם בנו ערי. וזה ביקש מאביו לקבלני. אני מצידי, כבר יכולתי אז למסור לז'בוטינסקי דין־וחשבון על הבי־קורים שהספקתי לערוך בעשר מערי פולין, על מצב התנועה שמצאתי בהן ועל מסקנותי בדבר המעשים הדרושים לתיקון התנועה וחיזוקה. היתה בי ציפייה להיענות מעשית מצידו, אך שמעתי מפיו רק הסכמה בלתי־מחייבת. כמו כן, סיפרתי כבר על חילופי הדברים שהיו בינינו בקשר למשפט שלמה בן־יוסף, ואשר אף הם, כאמור, לא היו דווקא מניחים את הדעת.

בדברים אלה אין אני בא חס וחלילה לערער על גדולתו של ז'בוטינסקי. להיפך, את עצם תודעת השאיפה לגדלות ואת קני־מידתה קיבלנו ממנו, אלא שאיך־שהוא הלך ונוצר כאן מין קצר. בתשעה באב תרצ"ח נאם ז'בוטינסקי באספת־עם והשווה את שלושת המיליונים ומחצית המיל־יון של יהודי פולין ל־60 היהודים, אשר סופר עליהם באותה עת, כי הנאצים — עם כניסתם לאוסטריה — העלום לרפסודה אחת והטביעום בדנובה. ז'בוטינסקי אמר בנאומו, שאמנם העולם הנאור הזדעזע, אך הוא — ז'בו־טינסקי — לא היה מופתע, מפני שהתהליך היה ברור לו, והוא האיץ ביהודי פולין לקום ולברוח, באופן לגלי או בלתי־לגלי, בכספם או בלי כספם, באשר כולם היו כבר כמו על גב הרפסודה. אולם, עם זאת, עדיין האמין ז'בו־טינסקי כי העולם אינו עולם של שודדים, כי אם של שופטים; הוא האמין שווג'ווד וסטרבולג'י הם הם המייצ־גים האמיתיים של בריטניה, הוא האמין בתועלת העשויה לצמוח מועידת אויאן — שכביכול תביא להעברת הפלי־טים היהודיים לארץ־ישראל, באשר רוזוולט „בעל הפנים המאירות" היה יוזמה, — והוא לא האמין שמלחמת־העולם קרובה לפרוץ.

ההכרה בקצר הזה באה לביטוי ברור על־ידי יאיר, שהוא האישיות המובהקת השנייה אשר הטביעה את חותמה על חיי, ואשר אף אותו זכיתי לפגוש לראשונה רק כשבאתי לפולניה. האיש הזה היה כל־כך צנוע, עד שמלכת־חילה — לפני שפגשתיו — אף לא ידעתי עליו בכלל.

רקע לפגישה היתה העובדה, שפולניה החלה להיות מוצפת על־ידי „תיירים" מארץ־ישראל: מי שרצה להיות סמוך על שולחנה של „קרן תל־חי" בא לפולניה וסיפר שברח מסכנת מאסר. נערכה בקשר לכך ישיבה, ואני

השתתפתי בה עם עקיבא ברון ושוסטק. נכנס צעיר צנוע וישב בפינה. הוא הודיע כי נתקבלה החלטה, שממאסר הבריטים מסתתרים בארץ, ואין בורחים לחוץ־לארץ. „התיירים" נדרשו לחזור. שאלתי את עקיבא ברון, שישב לידי:

„מי הצעיר הזה?"

„אינך יודע? זה יאיר".

„ומי הוא יאיר?"

„אינך יודע? אחד מחשובי המפקדה של האצ"ל".

אחר הישיבה ניגש אלי יאיר וסיפר לי כי כבר שאל עלי מספר פעמים. הוא הזמין אותי לשיחה בבית־קפה. נראה לי אז שהייתי מן הראשונים, ואולי אף ממש הראשון, אשר שמע מפי יאיר מיני דברים שכאלה: „כל השיטה הזאת אינה יעילה ואינה נחוצה ולא תוליך לשום מקום. אין לנו מלחמה כיום עם הערבים, החשבון אתם ייערך בבוא הזמן. אנו נלחמים נגד כובש זר. אותו רוצה אני לגרש מארצנו, ואותו אגרש. אם יהיה צורך, אפלג על כך את הארגון. מי שלא ירצה ללכת אתי, אל ילך". ומעיד אני על עצמי, שבו במקום נתפסתי לדברי יאיר והוא נראה בעיני כענק.

יאיר הוסיף ואמר: „אתה כאן בשליחות שלא בהתאם לרצונך ולא לפי שאיפותיך. חזור ארצה, ושם ניפגש ונשוחח. אני אחזור ואשלחך מטעמי, ופירוש הדבר שתפרק ממך את כל המטען שאתה נושא היום ותפעל רק לפי פקודתי".

השיחה נמשכה כשלוש שעות, וקשה לי לפרש כיום את כל מה ששמעתי, את העולם שנפרש לפני ואת הרגשות שהתעוררו בי למשמע הדברים. אולם, זוכר אני שיאיר ידע את העומד לפניו בבירור, כאילו צפה את הכל

בחזון. הוא דיבר על הצורך לחפש בעלי־ברית ועל הנכונות לבוא בהסכם מדיני לשם שחרור הארץ והקמתה של מלכות ישראל עם כל גורם שיהא מעונין בדבר. הוא סיפר לי שאף הציע בקשר לכך חלוקת עבודה בינו לבין ז'בוטינסקי — שיפעל ז'בוטינסקי כדרכו, אך יניח לו ליאיר לפעול גם כדרכו הוא במסגרת אותה התנועה. „יתכן שיבוא יום ואשאר עם מעטים בלבד. די לי במעטים. מספיק לי אחד, ואין לי הכרח באיש". יאיר הזכיר גם כן כי ההיסטוריה הוכיחה, שכל הגדול נהרס על־ידי הקטן ביותר — ואכן היא הוכיחה את הדבר גם לגביו, להפליא.

המשכתי עוד זמן מה להסתובב בפולניה וחזרתי לארץ. היו לכך טעמים אחדים, אך קודם־כל זה, שיאיר ביקש תקופת־הפסקה בין שליחותי הרביזיוניסטית לבין שליחותי מטעמו. כשהגעתי ארצה לא הניחו לי לרדת מן האניה עם שאר הנוסעים, אלא קצין בולשת בא במיוחד בסירה לקחתני וניסה לשוחח עמי, בידידות כביכול, על הנשמע בפולניה ועוד נושאים מסביב.

כעבור יומיים פגש אותי הבלש פולונסקי והזמינני שוב ל„שיחה ידידותית" עם הקצין קרנס. שאלתי בעצתו של יאיר והוא אמר לי: „לך ושמע". הלכתי פעם ופעמיים, ושמעתי מיני דברים בטלים, אשר היו מכוונים כנראה להיות דברי גישוש, איום וחיזור, שיונח לנו לפעול נגד הערבים, ובלבד שלא תהיה הפעולה מכוונת נגד האנגלים, אלא תבוא בתיאום עמהם.

בין כה וכה הורה לי יאיר לגשת למימוש התכנית בדבר נסיעתי חזרה לפולניה. את הדרכון הספרדי הורה לי יאיר לחדש אצל הקונסול מטעמו של פרנקו, „מפני שהם ינצחו, ובינתיים תנהל עמו שיחה".

הקונסול הספרדי הפרנקיסטי הופתע ושמח לבואי, כי באותו זמן עדיין לא העזו אפילו כמרים להשתמש בשרותיו. הוא שאל מי אני וסיפרתי לו שאני שייך לקבוצה המתכוונת ללחום לשחרור הארץ, וכי האדם הממונה עלי בקבוצה זו — אשר לא אוכל לגלות את שמו — מאמין בנצחונו של פרנקו והוא מעוניין להכין כבר מעכשיו שיתוף־פעולה מדיני בינינו, בבחינת גורמים שכנים לחוף הים התיכון. הקונסול הביע נכונות עקרונית ושאל במה הוא יוכל לעזור. השיבותי כי במקרה של פגיעה כלשהי מצד ממשלת המנדט, הריהו יוכל להתערב לטובתי, בהיותי נתין ספרדי, ומלבד זאת הודעתי לו כי מבקשים אנו סיוע בקשירת יחסים עם הכנסיה הקתולית: הכנסיה תוכל להפיק תועלת רבה מיחסו האוהד של שלטון עברי בארץ, אם תהיה עמו ולא נגדו. הקונסול הבטיח לעזור בזימון פגישה בין אדם שלנו לנציג הכנסיה, אך איני יודע אם הספיק יאיר לפעול לפיתוחו של הקשר הזה — כי אני בינתיים נסעתי.

אולם, צריך אני לציין כי עד שקיבלתי אשרה בדרכון הפרנקיסטי עבר זמן, הרבה יותר מן המקובל. מצד אחד היו שם סימנים ברורים להפרעה מטעם הבולשת, אך היתה גם טענה של הקונסול הפולני, שממשלתו לא הכירה בפרנקו. לבסוף עירבתי את ד"ר ושיץ בעניין, ואף היתה פנייה טלפונית מן הקונסול הספרדי לפולני, וה־אשרה הפולנית באה על מקומה בשלום.

הגעתי לפולניה בפעם השנייה בין פורים לפסח תרצ"ט, ומיד פרסמתי גילוי דעת בשם המחתרת, ובו בשורת המלחמה המתנהלת בארץ ושאלה בדבר תגובת הנוער הבית"רי על הבשורה הזאת. נוסח הפנייה היה כמו של מפקד אל פיקודיו — אף־על־פי שלא היה לי

שום מעמד של מפקד — והדבר עורר תסיסה בסניפים של בית״ר. שאלו מניין לקחתי סמכות, ואף־על־פי שלא פגעו בכבודי הרגשתי כי יש עלי תרעומת.

ללילל הסדר הייתי מוזמן אצל הרב יונגסטר, והיו שם עמי גם פרידמן־ילין (כיום ילין־מור) ומרלין. באותו זמן היה גם יאיר בורשה והוא הזמין אותי לפגישה בבית־קפה. כשבאתי, מצאתי את יאיר יושב וכוס קפה לפניו; אולם, הוא לא שתה. כששאלתיו מדוע, אמר שאינו שותה בפסח אלא בביתו.

הרגשתי שיאיר כועס, וכששאלתיו לסיבת הדבר השיב לי בטענה על התסיסה שגרמתי. אולם, עדיין הרגשתי שיש שם גם סיבה עמוקה יותר, וכשלחצתי לבררה, אמר לי כי אין דעתו נוחה מן הדברים שאני משמיע באספות: עדיין נותר בי מן הקו הישן ולא הסתגלתי לחלוטין אל הקו שהורה לי יאיר. רוצה אני להאמין שבהמשך דרכי תיקנתי את המעוות.

מסעי בפולניה היה מיועד עתה ליסודם של תאי המחתרת. נשאתי את בשורתו של יאיר מעיר לעיר והש־מעתיה בפני עשרות אלפים של בני נוער — כמובן בלי להזכיר את שמו. אולם, למעשה, אף במסעי הראשון כבר היה לי מגע להתפתחותם של תאי־המחתרת מתוך גופה של בית״ר.

העיר הראשונה שביקרתי בה בפולניה היתה וולקו־ביסק. היתה זו עירו של אברהם שיין, מחבריו שו בן־יוסף, והיה זה עוד לפני שניצל אברהם שיין מן התלייה, על־פי אישור שהשיגה התנועה מן השלטונות הפולניים, כי אברהם צעיר מכפי שהיה באמת. הופעתי שם עם יוסף קלרמן באספת מחאה גדולה נגד משפט־המוות, והתאכסנתי במלון של אביו של שיין.

בוולקוביסק פגשתי יהודי מופלא, פרופסור גוטס־פלד, מורה לעברית בגימנסיה „תרבות", שהיה מלא וגדוש בתורה וחכמה ואיש לאומי עד לשד עצמותיו. יחד ביקרנו במשך שבוע ימים בשני תאי מחתרת, אשר אף אחד מהם לא ידע על משנהו. התאים היו נסתרים גם מעיניה של נציבות בית״ר, כי היה חשש להפרעות מצד אהרן פרופס, נציב בית״ר. הלה חשש מפני התחרות אפשרית בין התאים לבית״ר, והשתדל להצר את צעדי התאים. לבסוף התמנה מנחם בגין להיות נציב בית״ר, ואילו פרופס הועבר לניהול עניני „ההסתדרות הציונית החדשה". אולם, ההתחרות בין נציבות בית״ר לתאי המחתרת לא חדלה למעשה, עד לחורבנה של יהדות פולין ממש.

העיר השניה שביקרתי בה היתה ביאליסטוק. זו היתה עירו של עמנואל הנגבי, שנקרא אז שטרסברג. מי שמכיר את הנגבי בפעלתנותו הרבה עד היום* יכול לתאר לעצמו רק את אפס קצה של פעלתנותו בביאליסטוק ובכל האזור. שום דבר לא נעשה שם אם לא מדעתו, ולא רק בבית״ר ובקרן תל־חי, אלא גם בארגונים יהודיים אחרים. לא גוי אחד רעד מפחד כשעמנואל שטרסברג עבר ברחוב, ובעוד שהגוי יודע כי עמנואל יודע את שנאת־ישראל המקננת בליבו.

כשהגעתי לביאליסטוק טעיתי וירדתי בתחנה חיצונית, הרחוקה מן העירונית בקילומטרים אחדים. הייתי מאוכזב, כי הודיעוני שיחכו לי, והנה לא בא איש. שכרתי אפוא עגלה, והגעתי למלון כלשהו. אולם, עמנואל הנגבי, שחיכה לי וראה כי לא באתי, הבין את הטעות והלך

* בינתיים נפטר לוחם חרות ישראל עמנואל הנגבי, ביום כ״ד בטבת תשל״ה. (הערת העורך).

לחקור מעגלון לעגלון, אם לא הביאו אותו יום יהודי מארץ־ישראל. לבסוף מצא אותי במלון „בריסטול", וכך הכרתי את חברי וידידי הטוב והנאמן ביותר.

מביאליסטוק חייב אני להזכיר גם את הגברת ורשב־סקי, אשה יפת־תואר ויפת־נפש שהיתה פעילה בבית"ר ובתנועה הרביזיוניסטית, והיא הוגלתה בזמן המלחמה ומתה בדרך אחר עינויים רבים.

העיר השלישית היתה ביאלה פודלסקה. בדרך־כלל נהגתי להתאכסן באכסניה, ולא בביתם של יהודים פרטיים, אך כאן נמצא בחור משלנו שהיה חולה מאוד, והוא ביקש שאבוא להתאכסן עמו. הוריו היו שניהם רופאים ונפרדו. אמו היתה לאומית, אך אביו היה איש גרינבוים. יום אחד ביקש ממני הבחור שאשוחח עם אביו — אף־על־פי שידע כי נוהג אני להתווכח עם אנשי „השומר הצעיר", ואף עם „פולקיסטים" ו„בונדיסטים", אך לא עם אנשי גרינבוים, שנראו לי „כחומר שאינו ניתן לגיהוץ". אמר לי האב: „אתה הוא השיסער' (היורה) הגדול, הרוצה לגרש את האנגלים?". אמרתי: „כן". „ובמה תעשה זאת? יש לך תותחים? יש לך אניות?". אמרתי: „אף־על־פי־כן"; ובאותו רגע עלה בדעתי הסיפור על שלישו של יורם בן אחאב, ששאל את אלישע: „הנה ה' עושה ארובות בשמים — היהיה כדבר הזה? ויאמר: הנך רואה בעיניך ומשם לא תאכל". אולם, לדאבוני, אותו איש־גרינבוים ורבים כמותו אף לא זכו לראות.

רביעית היתה בריסק דליטא, עיר של רבנים ותלמידי חכמים. בדרך לשם נכנס מישהו לרכבת וסיפר לי כי אותו בוקר תלו את שלמה בן־יוסף. מיד קניתי סרט שחור וענדתיו על השרוול. כשהגעתי לבריסק ראו האנשים את הסרט והבינו מה קרה.

אני התאכסנתי שם באכסניה קטנה — אכסניית שפירא — בשעה שכל בתי־המלון מלאים היו מפאת התמרונים הצבאיים שנערכו בסביבה. הציבור הפולני נתון היה לשלטון המפלגה האנטישמית, וזו הכריזה חרם על עסקים יהודיים. אולם, מפאת הגודש בבתי־המלון נמצא כי אחד ממנהיגי המפלגה האנטישמית נותר ללא ברירה, ואף הוא בכבודו ובעצמו נאלץ להיזקק לאכסניית שפירא. בבואו, עמדה בעלת־הבית להשיב את פניו ריקם, בגלל חוסר־המקום אף אצלה, אך משהכירתו חזרה בה ואמרה: „בשבילך יש מקום".

בלילה יצא האיש מחדרו וביקש כוס תה. עמדה עליו בעלת־הבית וטענה באזניו קרוב לשעה. שאלתי את הבן על מה היא מדברת, והוא תרגם לי כי „מנסה היא להחזיר את הגוי בתשובה": מסבירה היא לו את חשיבות היהודים לכלכלה הפולנית. כל אותו זמן ישב הגוי ושתק. לבסוף קם והפטיר שלוש מלים. אמרתי לאשה: „אני אגיד לך מה שאמר: הוא אמר, מי מבקש מכם?". התפלאה האשה: „נכון! מניין ידעת?" השיבותי לה: „פשוט מאוד. אני במקומו הייתי אומר אותו דבר".

בבריסק הכרתי את בגין ונסענו יחד לעיירות. הוא היה כבר אז אחד מגדולי הנואמים ביהדות פולין.

בעיירה קטנה אחת על־יד בריסק התאכסנתי במלון, בקומת הקרקע, ושמעתי רחש בגינה. הסתכלתי וראיתי בני־נוער רבים מתפרשים לישון בחוץ. שאלתי מה קרה, והם ענו: „שמענו שארץ־ישראל כאן, ורוצים אנו לנשום מאוירת ארץ־ישראל".

בדומה לכך אירע בעיירה על־יד קוברין. היו מגיעים אליה באוטובוס של יהודים, שנסע פעם ביום. כשנסעתי

לשם והתקרבנו לתחנה פנה הנהג אל קהל הנוסעים ושאל: „מה זה? את מי אני מוביל? כל העיר מחכה בתחנה בפרחים!".

באותה עיירה עשיתי את השבת והוזמנתי לבית הרב. הוא האשימני בהסגת גבולו: „אני זקוק לפרנסה, וכל העיר אתך!". אמרתי לו: „יסלח לי. ארץ־ישראל קודמת. כך לימדוני הורי".

קוברין, סלונים, ברנוביץ', לוניניץ — ערים אלו יקרו לי מאוד. הן כאן צמחה החסידות של סלונים, וכאן היה האדמו"ר מסלונים סובב מעיר לעיר. לדאבוני, לא זכיתי לפגוש את הצאצא האחרון, שנספה אחר־כך בהשמדה. בכל מקום שהייתי אמרו כי נסע לעיר אחרת.

לעומת זאת, דבר מפתיע קרה לי בוילנה. לכאורה צריכות היו גם ערים כוילנה או וולוז'ין לגרום לי התרגשות, אך אני יצאתי מאוכזב. יתכן כי מוצאי החסידי — והסיפורים ששמעתי על רדיפות החסידים, שכאן היה מרכזן — הם שהיטו את דעתי. אולם, לפחות אדם אחד היה, שאותו הכרתי שם, והכרתו כיפרה על אכזבתי. היה זה ישראל אפשטיין — איש לאומי המוכן לכל. כעבור זמן הוא נהרג באיטליה, בפעולת האצ"ל.

בהיותי בקוברין שוב עברתי על מידותי, מפני כבודה, והסכמתי ללכת ולשוחח עם איש גרינבוים, מנהל הגימנסיה העברית דהתם, שהזמינני אליו לתה. סיפרתי למסובים מעשה שאירע כשנסעתי לעירם. ברכבת ביקשה ממני צעירה אחת שאספר לה על ארץ־ישראל. עמדנו על־יד החלון ושוחחנו. פתאום נזרקה מבחוץ אבן, וזו פגעה במצחה של הצעירה ופצעה אותה קשה. שאלתי את המסובים מה דעתם על המקרה, והם ענו לי: „שייגעץ"... אמרתי: „זה בדיוק ההבדל ביני לביניכם. לכם מובן הדבר מאליו ששקץ זורק

אבנים, וגם לשקץ מובן היה הדבר מאליו, מפני שידע כי יפגע ביהודי. לעומת זאת אני רוצה שהשקץ לא יזרוק עוד אבנים, מפני שיידע שאם יזרוק — יפגע בפולני. היהודים חייבים לצאת".

שיחה דומה, על רקע הפוך, היתה לי בטומשוב מזוביצקי. כאן היתה לי הפתעה, שלהרצאה שלי באו יותר מ־4000 איש. אחרי ההרצאה ניגש אלי אדם אחד, לחץ את ידי ואמר לי באידיש: „אני מסכים לכל מה שאמרת". אמרתי: „היו כאן הרבה אנשים; איש לא הפריע, ובכן מניח אני שהיו הרבה מסכימים". אמר לי: „כן, אבל אני אנדק" (חבר המפלגה האנטישמית). הוא הזמין אותי לבית־קפה, ושיחתנו נסבה ברוח אותו שיתוף־פעולה מדיני שהתפתח למעשה בין יאיר מחד גיסא לבין ממשלת פולין מאידך, ואשר מן הנמנע היה להעלותו על הדעת לגבי ציונים המחזיקים בשיגרה של התמדת הגלות.

במסעותי על פני פולניה עברתי גם באזורי וולין, ראדום, קאליש, קטוביץ ולודז', ואמור הייתי להתחיל מסע בגליציה; אך ביום ששי, י"ז באלול תרצ"ט, פרצה המלחמה. שבועות אחדים קודם לכן ישבתי עם ציוני אחד בקטוביץ, והוא סיפר לי כי יש לו רכוש שאפשר להעבירו לארץ־ישראל, אלא שצריך הוא להפסיד 30%, והריהו מהסס. ביום שפרצה המלחמה פגשתי אותו, והוא ביקש ממני להלוות לו זהוב, אבל לא היה לי לתת לו.

אני אמור הייתי להיות מועבר מפולניה במטוס, אבל לא הספקתי להגיע. עזבתי את ורשה ברכבת בכ' באלול, כפי שכבר הזכרתי לעיל, ואחרי ימי נדודים הגעתי לגבול הרומני וחזרתי באניה מרומניה.

בנמל תל־אביב שוב לא נתנו לי לרדת, אלא החזיקוני שש שעות יתרות, עד שבאו אנשי הבולשת לחקרני. בני משפחתי, שחיכו לי בחוץ, כבר דימו שאחרתי את האניה ודאגו לי מאוד. אולם, לבסוף שחררוני אנשי הבולשת והודיעוני כי מרשים הם לי ללכת — בינתיים.

לוחמי חרות ישראל (לח"י)

כשיצאתי העירה, פגשתי בית"רי אחד, והוא סיפר לי כי כל צמרת הארגון במעצר וכי יש החלטה על שביתת נשק למשך כל ימי המלחמה. „ומה על יאיר?", שאלתי. הוא לא ידע להשיב.

כעבור זמן־מה הגיע לירושלים עקיבא ברון והזמינני אליו. „יש חדשות", אמר לי, „ותיכף תראה". נכנס לחדר דויד רזיאל. התנשקנו, והוא סיפר לי כי שוחרר. „באילו תנאים?", שאלתי. „אצטרך בכל יום לחתום בבולשת, ועכשיו מחכה לי סרג'נט בבית־קפה כדי לסדר את הכל".

לפעמים קשה לי קצת להבין דבר מיד, אבל עקיבא אמר: „שמעת? הוא יחתום כל יום בבולשת, ויש לו פגישה עם סרג'נט בבית־קפה. אני גמרתי אתו". אמרתי: „גם אני". עקיבא ואני היינו מאז ומתמיד תמימי דעים בכל.

יאיר נשאר עדיין במעצר, אבל כעבור זמן־מה שוחרר גם הוא. הוא דרש מלחמה בבריטים, על אף מלחמת העולם. מן המפלגה הרביזיוניסטית התחילו הדלפות: „יאיר מכר עצמו לשטן, יאיר עשה הסכם עם היטלר". כעבור זמן־מה הזמין אותי יאיר לתל־אביב והסביר לי את דרכו. „תלך אתי?", שאל. „הלכתי ואלך".

אחת הפעולות הראשונות היתה שוד, שאמור היה להתבצע בבנק הערבי „עותומן" בירושלים, על־יד שער

יפו. תפקיד הגיבור הראשי בפעולה נועד לאליהו קשאק (עמיקם), אך הוא נתפס. שכרנו את עורך־הדין גויטין, וזה ניסה להסדיר את העניין בדרך הסכם של הודאה ועונש מופחת. לבסוף הוטל על אליהו עונש של חמש שנות מאסר.

אחר־כך היה המקרה של הארבעה שנתפסו ברחוב דיזנגוף בתל־אביב. שם נהרגו אברהם אמפר וזליג ז׳אק, — אמפר היה אחד הבחורים המזהירים ביותר שהכרתיו ונהניתי מעזרתו בפולניה. משה סבוראי ויעקב לבשטין (אליאב) נורו ונפצעו באותה פשיטת־משטרה, ולהם ניסינו להעמיד שוב את עורך־הדין גויטין; אולם, זה הסכים לקבל עליו רק את הגנת אחד מהם.

המאורעות רדפו זה את זה. בעתונים התפרסמו תמונות של יאיר ושל עוד חמישה ממתפלגי הארגון עמו, והוצעו פרסים על תפיסתם. ארבעה מאלה התמסרו מיד, ורק יאיר נשאר עוד חופשי — ובודד. למעשה, הוא טעה ברוב האנשים הקרובים אליו, אשר נתן בהם אמון. הם לא החזיקו מעמד או סטו, אם במוקדם ואם יותר מאוחר — ואף־על־פי שאלה אשר דבקו בדרכו, אמנם קשה להעלות על הדעת דבקים ונאמנים בשלמות יותר מהם. התפתחות הדברים ידועה: יאיר נרצח, ו„קברוהו בלילה בלאט״ — בדיוק כפי שחזה בשירו. אולם, כיום אין עוד איש חולק בדבר — אם כי אולי עדיין מעטים היודעים — כי הוא היה אחת הדמויות האגדתיות ומן האישים הגדולים ביותר בכל דברי־ימינו כולם.

בינתיים רבו המעצרים והלכו. תוך שעה משהודעתי כי עוזב אני את המפלגה הרביזיוניסטית, נודע הדבר בבולשת, ונאסרתי עשרה ימים לפני פסח תש״ב — כששה

שבועות אחרי רצח יאיר. תשעה ימים הוחזקתי ב„קישלה" בירושלים, בערב החג העבירוני לעכו, ובחג עצמו הביאוני למחנה המעצר במזרע*. בו היו עצורים לוחמי חרות ישראל. למחנה זה החלו להגיע עצורים־ילדים, תלמידים בגיל בית־ספר תיכון. גם בחוץ נשאר עוד רק נער, יהושע כהן, וכמה צעירים עמו.

בתוך המחנה היו גם מספר אנשי אצ"ל, אך עד מהרה הפרידונו מהם, ובמחנה של לח"י נאסרו ביקורים מבחוץ — וכן גם הוגבלה מאוד הזכות לקבל מכתבים וחבילות — במשך שנתיים ימים.

אנשי המחנה התחלקו במגוריהם לפי שלושה סוגים: היו צריפים „שחורים", אשר אנשיהם הוחזקו כמשתייכים בגלוי לארגון הלוחם; היו צריפים של „ניטרלים", אשר אנשיהם הוחזקו כמתכחשים להשתייכות לארגון כלשהו, אם מלכתחילה ואם בדיעבד; והיה צריף של מתבדלים, אשר הביעו בתוקף את חרטתם על פשעי העבר ואשר נקראו „לונאטיקים" — על שם „הלונאטיק סקשן", המדור המובדל של חולי־נפש בבית הסוהר בעכו. בין הצריפים „הניטרליים" היו דרגות שונות של תערובת ואדיקות „ניטרלית", ואני הוכנסתי לגור באחד הצריפים הניטרליים „המתונים".

את בידודנו שברנו כמובן על־ידי העברת מכתבים החוצה בדרכי־עקיפין. פעם אחת נתפס מכתב שלי והבלש וילקין בא לחקרני כיצד נשלח המכתב. הצעתי לו לחקור את שוטריו.

---

* הארגון נקרא עוד אז „הארגון הצבאי הלאומי בישראל", להבדיל מן הארגון המקורי אשר ממנו התפלגו לח"י, ואשר הוסיף להיקרא „הארגון הצבאי הלאומי בארץ־ישראל" — (הערת העורך).

מאורע מסעיר במזרע היה כאשר קציני האינטליג'נס והבולשת באו להציע למחנה שחרור וכל טוב בחיים הפוליטיים, ובלבד שנסכים לשלוח אחד מאתנו אל יהושע כהן, כדי לשכנעו שיפסיק את מלחמת הטרור. „הלונא־טיקים" רגזו אז שלא נענינו, אבל למעשה לא היו גם ביניהם מקרים של בגידה כלשהי, כפי שמקובל וידוע בין אסירים בעולם. היה רק מקרה, שעל אחד מהם — אברשה וילנצ'יק — נודע כי שלח איזה מכתב ואחר־כך שוחרר, והוא נהרג כעבור ימים אחדים.

מאורע אחר היה כשיצחק יזרניצקי (שמיר) ואליהו גלעדי ברחו כדי לתת תנופה חדשה ללח"י.

בחורף תש"ג הועברנו ממזרע ללטרון וכאן בוצע המפעל של חפירת המנהרה, אשר לבסוף ברחו דרכה 20 אנשים. היה זה מפעל אדירים, רצוף בפלאים, שלא נתגלתה המנהרה בטרם זמנה — אבל הדבר המפליא ביותר היה, שאפילו אנשי לח"י מן הנאמנים ביותר, אשר לא נמצא הצורך לשתפם בפעולות הכרייה באופן טכני, לא ידעו עליה כלל ועיקר. בין הניסים שקרו בחפירה: שוטרים אשר שמעו את רחש הכרייה מתחת לקרקע הסתפקו באמירה כי יש שם שדים בלילה; חשמלאי המחנה, שהרגיש בצריכת החשמל המוגזמת, תירץ את הדבר ברטיבות השטח; וכאשר התפשטה במחנה מגיפה של תולעי פנמה, לא תפס הרופא את משמעות הדבר, ורק לאחר הבריחה נזכר כי תולעים שכאלו תוקפות אנשים החופרים במעבה האדמה.

כשנסתיימה החפירה, עדיין בושש „מיכאל" (יצחק שמיר) לתת את הסכמתו מבחוץ למספר בורחים גדול. אז העמיד עמנואל הנגבי פני חולה בכיב־הקיבה והועבר לבית־החולים הממשלתי בירושלים. משם הוא הצליח

לברוח דרך בית־השימוש והביא את סידורי הבריחה לגמר מוסכם. ליל הבריחה היה לאנשי לח"י הנשארים במחנה ליל שימורים, ועד שקיבלנו את האות מבחוץ כי היציאה נסתיימה בשלום, „פרחה נשמתנו". כעבור ימים אחדים נתקבלה הידיעה כי יצחק סימן־טוב — מ־20 הבורחים — נהרג בהיתקלות עם שוטרים.

חדשים אחדים אחר הבריחה קרה מה שקרה באצ"ל, ואף ארגון זה הצטרף למלחמה נגד האנגלים. אנשיו התחילו שוב להגיע למעצר, אך מלכתחילה עדיין קשה היה להכיר בהם כי מבינים הם במה הדברים אמורים. אחד מראשיהם המובהקים — ודווקא איש ישר ומוכשר מאוד — הטיף לי אז על הסכנה שבשיטת לח"י, ההורגים אנגלים, וכאשר היה המקרה הראשון של איש־לח"י שהועמד לדין ולא הכיר במשפט הנכרי, אמר לי האיש: „מה זה? הרי זה מעשה דון קישוט!"

בקיץ תש"ד שוחררתי, אך נאסרתי שוב לזמן־מה אחרי פיצוץ מלון „המלך דוד", בקיץ תש"ו, ובפעם השלישית נאסרתי באביב תש"ז, זמן קצר אחרי חטיפתו של רובוביץ'. אז נאסרו ראשי הערים, והוחזקתי עמם — כאיש לח"י יחיד בלטרון ב'. מבין העצורים עמי באותו זמן רוצה אני להזכיר שלושה: האחד הוא ד"ר משה כהן, רביזיוניסט אוהד־לח"י ואביו של אוריאל כהן, קברניט במטוס אל־על, אשר בחכמתו ובגבורתו הציל את אנשי מטוסו כאשר הותקף המטוס על־ידי מחבלים. בכל יום ו' אחרי הצהרים היה ד"ר כהן יושב על־יד פתח צריפו, רחוץ ולבוש לכבוד שבת, עובר על פרשת השבוע ונותן לך הרגשה כאילו ישב בגן ביתו. שני זכור לטוב ישראל רוקח, ראש עירית תל־אביב, אשר לא נענה להזמנה לחקירה, וכאשר בא מפקח המשטרה לשאול אותו מדוע אינו בא, אמר לו: „אתה מדבר אל ראש־עיר;

הוצא־נא קודם־כל את ידך מן הכיס". ואילו השלישי הוא אברהם קריניצי, בונה רמת־גן, האיש הגדול בבינת־ליבו שאין דומה לה.

גם מן המאסר השלישי הזה שוחררתי כעבור זמן לא רב, בהתערבות הקונסול הספרדי, ואז באה החלטת החלוקה של האו"ם. בו ביום נסעתי לתל־אביב, אל נתן ילין־מור, וטענתי שאם תתגשם החלוקה אסור לפרק את המחתרת, אלא יש לקיים הנהגה מקבילה — ולו גם בגולה — אך דעתי לא נתקבלה עליו, והיתה לי הרגשה כאילו איני יושב עוד לפני אותו נתן שהכרתי.

עוד אנו יושבים, נכנס לחדר בעל־הבית וסיפר כי בדרך רמלה נהרגו יהודים בתגובה על החלטת האו"ם — וכך עלינו על דרך מלחמה חדשה.

במסגרת זו הזדרזו לח"י ועשו מעשה רב, כאשר המישה מהם תקפו בית־קפה ערבי ברחוב יפו בירושלים והרגו שם 15 איש. הפעולה לא רק הצילה את שכונת רוממה וגרמה למנוסת הערבים משם, אלא גם שיבשה את התכנית הערבית לסגירת הדרך לתל־אביב*.

אחר־כך לעת כיבוש דיר־יסין, הייתי חבר מפקדת

---

* יהושע זטלר (הוא ,,מאיר", מפקד חטיבת לח"י בירושלים) מספר: ,,בשלהי 1947 באתי בשיירה לירושלים, אם אינני טועה היה זה בנובמבר. אחרי שהייתי יום בירושלים בא אלי חייל ואמר לי ש,ההגנה' ציוותה לפנות את רוממה, כי שם משליכים פצצות... ואכן, היהודים אמרו לפנות את רוממה ולהתרכז ברחוב יפו ובן־יהודה, וכך היה נסתם הגולל אף על השטח שבידנו שמחוץ לחומות. אז הכרזנו על מבצע. החרמנו אוטוביס של אג"ד. עשרה בחורים לקחו ברן אחד, כמה טומים ומספר פצצות. חסמנו את הכבישים במוקשים, חדרנו עם האוטוביוס לתוך רוממה, והתקפנו את בתי הקפה ברימונים ויריות. גרמנו להם עשרות אבידות, ובערב לא נשאר ערבי אחד ברוממה. יירוממה נשארו היהודים. (,,כיצד הופקרה ירושלים", בירחון ,,ארץ ישראל" שבעריכת אברהם סלמן ז"ל, ניסן תשכ"ו). (הערת העורך).

לח"י בירושלים והשתתפתי בתכנון הפעולה עם אנשי האצ"ל. מתוך השתתפות זו יודע אני כי הסיפורים בדבר הריגות דיר־יסין, שהיו מכוונות מלכתחילה, אינם אלא שקר ופרי השמצה, ומה שקרה שם היה רק תוצאה של התפתחות הקרב בדיעבד.

כעבור זמן לא רב הלכנו, יהושע זטלר ואני, אל שר הפנים גרינבוים, שישב בבניין הסוכנות, והצענו לו שלח"י ישחרר את ירושלים העתיקה — כעין מעשה הגנרל ז'ליגובסקי, אשר אחרי מלחמת העולם הראשונה כבש את וילנה, כביכול תוך הסתייגות הממשלה הפולנית, ולבסוף נשארה אמנם וילנה על־כל־פנים בתחומה של פולין. אולם, תשובתו של גרינבוים היתה, שאין אנו מעוניינים בשחרור ירושלים מעיקרא, וכאשר שאלנו מי הם „אנו", ענה גרינבוים בפירוש: „אנו, ממשלת ישראל". כעבור שנים הזמין בן־גוריון את זטלר אליו וטען כי דבריו של גרינבוים לא היו על דעת הממשלה; אולם, אני הריני חוזר ומעיד על הדברים ששמעתי*.

אחר־כך, כדי לשים קץ לכל טענותינו, ערכו לנו

---

* בהמשך דברי זטלר המובאים בירחון „ארץ־ישראל" כמצוטט לעיל, מסופר לאמור: „ידענו שבכוחות עצמנו לא נוכל לכבוש. אבל חשבנו: אם יראו שהערבים בורחים, אולי ילכו אחרינו. ואז רצתי אל יצחק גרינבוים, שהיה אז שר הפנים ואמרתי לו: מר גרינבוים, זוהי הזדמנות בלתי־חוזרת לשחרר את העיר העתיקה... אבל גרינבוים אמר לי: אולי אתה צודק, אבל ישנה החלטה בממשלה הזמנית לא לכבוש את העיר העתיקה". אחרי שנים אחדות פרסמתי סדרת מאמרים על ירושלים, באחד מעיתוני הערב, וזה הגיע עד בן־גוריון. אז הוא הזמין אותי לשדה־בוקר, לשכנע אותי שהוא רצה לכבוש את העיר העתיקה, ואין זו אמת שהממשלה החליטה על דבר כגון זה. הוא טען שמר גרינבוים אינו יודע. ואז ראיינתי את גרינבוים עם צלם מערכת, והוא אמנם הודה בדברים שהוא אמר לי: ‚זו היתה החלטת הממשלה'." יהושע זטלר אישר באזני ש„סבא" אמנם היה אתו בשיחה עם גרינבוים (הערת העורך).

הצגה. בתשעה באב — ודווקא לקראת כניסתה של ההפוגה לתוקפה — הודיעו לנו מטעם ההגנה כי „הלילה נשחרר את ירושלים" — וכי מזמינים גם את לח"י ואצ"ל לבוא עמהם. אנשינו התמקמו בבניין העיריה ונשקם הוכן בגינה הקרובה (כיום „גן דניאל אוסטר") ; אולם, בשעה הקבועה לא זזו עדיין אנשי ההגנה. רק כעבור מחצית השעה החלה ההפגזה, אבל לא הפגזה על העיר העתיקה, כי אם הפגזה על נשקנו. כל הנשק עלה באש, ולי שוב נראה שגם בזה לא היתה דווקא יד המקרה.

והסוף היה, כידוע, במעשה ברנדוט.

כשלושה שבועות לפני שנהרג ברנדוט עברתי במכונית של לח"י ליד הקונסוליה הבלגית בטלביה וראיתי בחורי לח"י עומדים שם עם מפקד צעיר בראשם ובידיהם כרזות שהאיצו במתווך לחזור לביתו בשטוקהולם. הדבר לא נראה לי, וכפי שנתגלה אחר־כך במשפט של ילין־מור כתב לו על כך אלדד במכתב : „סבא צווח : אבא אחימאיריזם !*. למעשה, אף נסעתי מיד לתל־אביב, נפגשתי עם ילין־מור ודרשתי שברנדוט יחוסל. אמר לי ילין מור : „בקרוב", וכאשר עברו שבועיים והפעולה לא בוצעה, חזרתי ונסעתי לתל־אביב, ושוב עמדתי על דרישתי. היה זה ביום חמישי ; ילין־מור עמד אתי לא רחוק מקולנוע „מוגרבי", ואמר

---

* המכתב (מיום י' באב תש"ח — חמישה ימים אחר ההפגנה) מצוטט ב„דבר" וב„הארץ" מיום ז' בכסלו תש"ט : „ההפגנה נגד ברנדוט עוררה אצל אי־אלה אנשים שלנו אי־רצון. סבא צווח : „אבא אחימאיריזם'. ועוד גם מאיר לא רצה זאת. עמדתי על כך ודומני שזה היה טוב... כמובן שדבר זה לא יזיק במקרה שנרצה לטפל בו ברצינות. להיפך. הוכחנו שאין כוונתנו לפגוע בו, כי הרי עמדנו כמה צעדים ממנו. כאשר הוא ירצה לתקוע צפרניים כאן נטפל בו כדבעי, כפי שהחלטנו. הרגשתי היא שהוא מחוסל, פועל בחלל הריק" (הערת העורך).

לי: „מחר". מה נדהמתי אפוא כשמיד לאחר מכן התכחש ארגון לח"י למעשה, ירוקן אותו מכל משמעות מוסרית־חיובית, בהטילו אותו באופן נלעג על איזו „חזית המולדת", אשר איש לא יכול היה לטעות בזהותה מכל־מקום.

אני התקוממתי גם־כן, כאשר ילין־מור חזר והתנכר למעשה בשם לח"י, בפירוש, בהיותו עומד עליו לדין בעכו. מטבע הדברים היה זה החיסול של לח"י, כי בשם לח"י לא הושמעו עוד דברי־אמונה ושום בשורה של אמת, כי אם רק התחכמויות ותירוצים. אולם, למשמע דעותי שהוטחו בפניו במשפט, הכריז ילין־מור כי „התחשבו בסבא פחות מאפס"*. אני איני יכול לדעת באיזו מידה נאמרו הדברים בכנות, ומה היתה כאן המידה של תירוץ משפטי, אך העובדה היא באמת שטענותי לא הועילו. כיום, אם נדון בדבר מנקודת־הראות של לח"י, מסתבר שדווקא אם אמר עלי ילין־מור את האמת, יכלו דבריו לשמש לי כתירוץ ומפלט לדידי. אולם, אני מצידי לא אקבל זאת. גם אם בפעם הזאת דיבר ילין־מור בכנות, לא אראה עצמי פטור מאחריות על מה שקרה ללח"י ואשר לא הצלחתי למנוע.

***

ברוח זו של המשך החזקת האחריות על אף מה שקרה, רוצה אני לסיים את זכרונותי בסיפור מז'בוטינסקי. באחד מנאומיו, שקרא בהם להצטרפות אל הגדוד העברי, סיפר ז'בוטינסקי כי פעם, בעברו בוייטשפל, שאל אותו

* כך מצוטט ב„הארץ" מיום י"ט בכסלו תש"ט (הערת העורך).

מטליא נעליים אחד: „אדון ז'בוטינסקי, ומה יהיה אחר־כך, אחרי שנתנדב ונילחם?". אמר לו ז'בוטינסקי, שאחרי המלחמה יקימו על הר הזיתים או על הר הצופים שני עמודים: על אחד מהם ייכתבו כל אלה שהצטיינו במלחמה ועל אחד ייכתבו אלה שנפלו בעד המולדת. אמר לו מטליא הנעליים: „אדון ז'בוטינסקי, לך לשלום, ונתראה בעמוד א' או בעמוד ב'". וכן אומר היום גם אני: חברים, ידידים, להתראות.